

B O S A N S K I J E Z I K

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

17

BOSANSKI JEZIK

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

17

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Ahmet Kasumović, Remzija Hadžiefendić-Parić, Amira Turbić-Hadžagić, Marica Petrović,
Marijana Nikolić, Sead Nazibegović, Azra Verlašević, Izet Beširović, Mirsad Kunić

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Refik Bulić

Urednički savjet / Board of consulting editors

Josip Baotić (Sarajevo)	Mario Brdar (Osijek)
Wayles Browne (Ithaca)	Zrinjka Glovacki-Bernardi (Zagreb)
Enver Halilović (Tuzla)	Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Senahid Halilović (Sarajevo)	Ivo Pranjković (Zagreb)
Dževad Jahić (Sarajevo)	<u>Josip Silić (Zagreb)</u>
Marko Jasenšek (Maribor)	Yusuŕ Ziya Sümbüllü (Aydın)
Najil Kurtić (Tuzla)	Aleksander Urkom (Budapest)

Lektori / Language editors

Autori

Časopis je indeksiran u / The journal is indexed in

EBSCO, C.E.E.O.L. (Central and East European Online Library), MLA (Modern Language
Association)

Dizajn / Design by

Maja Hrvanović

Izdavač i adresa Uredništva / Address of publisher and editors

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 TUZLA

BiH

Časopis izlazi jednom godišnje.

ISSN 1512-5696

B O S A N S K I J E Z I K

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

17

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost

Faculty of Philosophy of Tuzla University
Department for the Bosnian Language and Literature

Tuzla, 2020.

SADRŽAJ

TABLE OF CONTENTS

RASPRAVE I ČLANCI

Refik Bulić

O problemu akcentuacije ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta /
On the Problem of Accentuation in the Ijekavian-Šćakavian (Eastern Bosnian)
Dialect..... 9

Sead Husić

Narativizacija i tematizacija grada u romanu *Istorija bolesti* Tvrтка Kulenovića /
Narrativization and Thematization of the City in the Novel *History of Disease* by
Tvrtko Kulenović 29

Elvir Kopic

Prepoznavanje koncepta neokolonijalizma u romanu *Siesta Fiesta Orgasmo*
Riposo Veselina Gatala / Recognition of the Concepts of Neocolonialism in the
Novel *Siesta, Fiesta, Orgasmo, Riposo* by Veselin Gatalo 41

PRILOZI

Muhamed Šator

Sto trideseta godišnjica Gramatike bosanskoga jezika: Gramatika bosanskoga
jezika za srednje škole, 1890. 57

Refik Bulić

Odnos vlasti prema bosanskom jeziku za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i
Hercegovini 107

PRIKAZI, OCJENE, OSVRTI

Refik Bulić

Na kome je jeziku spjevana Hasanaginica 123

Melida Travančić

Sumnja u kontingenciju stvarnih događaja (Emina Žuna, *Linija života*, Tešanj:
Planjax, 2016.) 129

Upute za autore / Guidelines for Authors 133

RASPRAVE I ČLANCI

Refik BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

O PROBLEMU AKCENTUACIJE IJEKAVSKOŠĆAKAVSKOG (ISTOČNOBOSANSKOG) DIJALEKTA

Akcentuacija bosanskohercegovačkih dijalekata veoma je specifična a karakteriziraju je različiti akcenatski sistemi. Posebnu zanimljivost predstavlja akcentuacija ijekavskoščakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, koja predstavlja jednu od diferencijalnih specifičnosti po kojoj se taj dijalekt izdvaja od drugih štokavskih dijalekata. O nekim specifičnostima akcentuacije ijekavskoščakavskog (istočnobosanskog) dijalekta postoje i oprečna mišljenja a ona se odnose čak i na broj prozodema u njemu. U ovome se radu daju osnovne karakteristike ijekavskoščakavske (istočnobosanske) akcentuacije i raspravlja o njenim spornim pitanjima.

Ključne riječi: akcentuacija, ijekavskoščakavski dijalekt, prozodem, kratkosilazni akcent, kratkouzlazni akcent

1. Na prostoru Bosne i Hercegovine rasprostiru se četiri dijalekta štokavskog narječja: istočnohercegovači, ijekavskoščakavski (istočnobosanski), zapadni i posavski. Od njih je samo ijekavskoščakavski (istočnobosanski) dijalekt potpuno na teritoriji Bosne i Hercegovine¹, dok se istočnohercegovači

---

¹ Izuzimajući ijekavskoščakavske govore u dijelu Hrvatske i Mađarske. V. Brozović – Ivić 1988: 72.

prostire i na područjima Crne Gore, Srbije i Hrvatske, zapadni na teritoriji Bosne i Hercegovine i Hrvatske, a posavski dijalekt, čija je matica u Posavini u Hrvatskoj, samo je djelimično zastupljen u nekim mjesnim govorima u sjevernoj Bosni, na prostoru od sedamdesetak klilometara razdaljine od Bosanskog Šamca do Brčkog.

Akcentuacija bosanskohercegovačkih dijalekata veoma je specifična i odlikuje se različitim akcenatskim sistemima – od novoštokavskog, kakav je u istočnohercegovačkom i zapadnom dijalektu, do arhaičnijeg, kakav je ijekavskoćakavski te staroštokavskog u posavskom dijalektu.

Akcent je bitna osobina za jezičku strukturu te se uzima i kao jedan od kriterija za podjelu štokavskoga narječja na dijalekte. Tako Ivić u *Dijalektologiji* štokavske dijalekte prema akcentuaciji svrstava u tri skupine: dijalekte sa starom akcentuacijom (sa akutom i bez akuta), dijalekte sa novoštokavskom akcentuacijom i prizrensko-timočki dijalekt sa jednim akcentom.²

Akcent kao jedan od kriterija podjele bosanskohercegovačkih govora na ijekavske govorne tipove uzima i Jovan Vuković u svome radu *Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi*, pri čemu ijekavske govore dijeli u tri govorna tipa: „1) zetsko-novopazarski – najarhaičniji, 2) bosanski – arhaičniji, i 3) hercegovački – najmlađi.“³

Novoštokavska je akcentuacija najrasprostranjenija na prostoru Bosne i Hercegovine s obzirom na to da istočnohercegovački i zapadni dijalekt zauzimaju najveći dio bosanskohercegovačke teritorije. Novoštokavska je akcentuacija uzeta za osnovicu akcentuacije standardnih jezika na srednjojužnoslavenskom prostoru i odlikuje se progresivnom akcentuacijom sa četiri akcenta, silaznim akcentima na prvom slogu⁴ i neakcentiranom dužinom, čije je mjesto poslije akcenta.

Za razliku od novoštokavske progresivne akcentuacije, arhaičnija se akcentuacija odlikuje neprenesenim dugosilaznim akcentima, neakcentiranim dužinama prije akcenta, tzv. predakcenatskim dužinama i izostankom duljenja vokala u poziciji vokal + sonant + konsonant te ponekim primjerom potvrđenog metatonijskog akuta.⁵ Akcent je u ovom dijalektu dijelom novoštokaviziran jer osim zamjene metatonijskog akuta dugosilaznim akcentom ima i dva uzlazna

2 V. Ivić 1985: 55–64. Ovdje treba imati na umu da se u Ivićevoj *Dijalektologiji* govori o štokavskom, kajkavskom i čakavskom narječju, a da se ono što danas smatramo torlačkim narječjem smatralo dijelom štokavskog narječja. Tako se i u Pecinoj *Akcentologiji* govori o štokavskim ekavskim govorima sa jednim akcentom. V. Peco 1985: 150–152. Tako je i u *Enciklopediji Jugoslavije* (Brozović – Ivić 1988) te u literaturi iz ranijeg perioda.

3 Vuković 1963: 18.

4 Uz neke izuzetke. V. o tome u Peco 1985: 78, 140.

5 V. o tome u Bulić 2013; Bulić 2014; Bulić 2009.

akcenta, koji su nastali novoštokavskim pomjeranjem silaznih akcenata za jedan slog prema početku riječi.

Štaroštokavska ili najarhaičnija akcentuacija zastupljena je u posavskom dijalektu na prostoru sjeverne Bosne a odlikuje se trima akcentima: kratkosilaznim, dugosilaznim i metatonijskim akutom.⁶

2. Ijekavskošćakavski (istočnobosanski) dijalekt „proteže se istočno od rijeke Bosne od Sarajeva do Save, ali zahvata i slivove Fojnice i Usore, levih pritoka Bosne, kao i nešto zemljišta zapadno od ušća te reke. Na istoku ovo područje obuhvata kladanjski i tuzlanski kraj; granica izbija na Savu kod Brčkog. Dijasporu ovog dijalekta sačinjavaju govori Hrvatske Kostajnice na Uni, najbliže okoline Virovitice u Slavoniji i znatnog broja sela rasutih po mađarskom delu Baranje, uglavnom južno i istočno od Pečuja (Brozović–Ivić 1988: 72).

Akcentatske osobine ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta vrlo su specifične i spadaju u one diferencijalne crte koje ovom dijalektu daju posebnost među drugim štokavskim dijalektima. Akcentatski sistem ovoga dijalekta opisan je u dobroj mjeri, ali postoje i suprotstavljena mišljenja o broju prozodijskih jedinica u njemu.

Kao što je rečeno u prethodnom dijelu ovoga teksta, ono što jeste vrlo značajna osobina akcentuacije ovoga dijalekta jeste to što se ona razlikuje od novoštokavske progresivne akcentuacije te da se odlikuje neprenesenim dugosilaznim akcentima, neakcentiranim dužinama prije akcenta, tzv. predakcentatskim dužinama, i izostankom duljenja vokala u poziciji vokal + sonant + konsonant te ponekim primjerom potvrđenog metatonijskog akuta.

Distribucija prozodema u ijekavskošćakavskom (istočnobosanskom) dijalektu odstupa od pravila distribucije prozodema u standardnome bosanskom jeziku i novoštokavskim govorima. Akcent se u ovom dijalektu može ostvariti na bilo kojem slogu riječi, uključujući i otvorenu ultim.

Ipak, ograničenja u distribuciji prozodema postoje i u ijekavskošćakavskom dijalektu a odnose se na mjesto pojedinih prozodema. U narednom dijelu teksta pokazat ćemo distribuciju prozodema u ijekavskošćakavskom (istočnobosanskom) dijalektu.

2.1. U ijekavskošćakavskim istočnobosanskim govorima „dugosilazni akcenti mogu doći na svim slogovima u riječi, pa i na otvorenoj ultimi. U ovim je govorima dugosilazni akcentat gotovo dosljedno neprenesen i veoma

6 V. Baotić 1979.

su rijetki primjeri leksema u kojima alterniraju nepreneseni dugosilazni akcenti s prenesenim uzlazne intonacije (Bulić 2014: 106).

Da u ovome dijalektu dugosilazni akcent „može stajati na svakom slogu u riječi“ potvrdio je Brozović (1966: 143) na osnovu vlastitih istraživanja i opisa drugih dijalektologa. On također navodi kao značajno „da je na cijelom iješč. području neprenesen ^ fakultativan – nema nijednog govora s dosljedno neprenesenim ^.“

Brojni su primjeri koji potvrđuju da su silazni akcenti u ijekavskošćakavskom dijalektu nepreneseni. Oni se mogu javiti:

a) na nekom od unutrašnjih slogova:

fotokôpija, Jugoslâvija, kopânje, nadârena, otarasâju, spomênêmo, televîzora, unîdê, uvrâtî se;

b) na zatvorenoj ultimi:

avâz, borîm, etûd, evâm, findžân, Gojčîn, Hajrudîn, jenôč, kakôj (= kakvoj), Kurân, maksûz, petôn, počêt, Refik, safûn, slobodnjâk, soldât, šašîr, terlâl, učîm, uz ramazân;

c) na otvorenoj ultimi:

ahmedîjê, bâbê, bolî (prez. < boljeti), dânnâ, djecê, kônjâ, ljūdî, medresê, minûtâ, mjesecî, nogê, parê (gen. jd. < para = novac), postî, s dovê, učî, vojskê, ženê.⁷

Nepreneseni dugosilazni akcenti porijeklom su od metatonijskog ili čakavskog akuta.⁸ O metatonijskom akutu u tuzlanskoj oblasti Brabec (1955: 49) bilježi sljedeću konstataciju: „Može se reći da je stari akut gotovo svugdje dobio silaznu intonaciju. Ipak se dosta često čuje uzlazna intonacija, gdje bi morala biti silazna. Međutim to je sporadično, a nigdje sistem.“⁹

Sporadična pojava metatonijskog akuta potvrđena je u „Kamensku kod Olova“ (Halilović 2005: 16).

2.2. U ijekavskošćakavskom su dijalektu kratkosilazni akcenti preneseni za jedan slog prema početku riječi i dali su kratkouzlazni ili dugouzlazni akcent, kako je to i u novoštokavskim govorima. Izuzeci su od ovoga

⁷ V. u Bulić 2013.

⁸ Brabecov je zaključak „da se akuti ne pomiču, a ostali akcenti da su prešli na prednji slog“ (1955: 38),

⁹ Drukčije podatke o metatonijskom akutu daje Slobodan Remetić u opisu ekavsko-jekavskoga govora Plahovića kod Kladnja. V. o tome niže.

rijetki, ali postoje. Primjeri pokazuju da kratkosilazni akcenti mogu doći na svim slogovima u riječi, osim na otvorenoj ultimi, a javljaju se i u riječima slavenskog i neslavenskog porijekla:

*četerèsnica, donìjet, evogòr, nanìjet, umrìjet, vjerovàtno, vodìjer; dirèkno, ekonomìst, halikòpter, intedànt, intelegènt, komadànt, korèktnòst, momènt, paradàjza, polùprìvreda, prevarànt, simulànt, taksìst.*¹⁰

Brozović je južno od Krivaje zabilježio i primjere: *govòri, zelenàri, zažegòšë, danàš ce*, uz napomenu da „nepreneseni brzi dolazi samo u razgovoru ili pričanju, nikad u izoliranim riječima“ te naveo podatak: „Nešto mu je veća frekventncija u Kreševu i Varešu.“¹¹

2.3. Jedna od značajnih osobina ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta jeste i izostanak duljenja vokala u poziciji vokal + sonant + konsonant. Duljenje se javilo u novoštokavskim govorima kao akcenatska inovacija poslije gubljenja poluglasa, ali se to nije desilo u ijekavskošćakavskom (istočnobosanskom) dijalektu, što potvrđuju brojni primjeri:

stàrac: stàrca, stàrcu, stàrce, stàrcem, pàlac: pàlca, pàlcu, pàlče, lòvac: lòvca, lòvcu, mājstor, zdràvlje, dànka, màgarca, klìnca, kònca, tòrba, čòrba, Tùrci.

2.4. U govorima ijekavskošćakavskog (stočnobosanskog) dijalekta dobro se čuvaju postakcenatske dužine.¹² Čuvanje dužina potvrđuju brojni primjeri, a ovdje navodimo samo neke:

břšlèn, čělād, dvòkāt, glèdēcē, išârāj, ištē, kīsalā vòda, kònenīcī, nèmōj, òktōmbar, palitičār, pènšēr, pàtenīk, ròđāk, srñēm (prez. < srknuti), svřdō, tēhvīd, vīsokī, zēmłenī, zèlenī, vīdīs.

Izostajanje postakcenatske dužine kao odstupanje od istočnohercegovačkog dijalekta i standardnojezičke norme javlja se:

10 Ijekavskošćakavski primjeri u ovom su tekst uglavnom iz Bulić 2007, Bulić 2013 i Bulić 2014.

11 Brozović 1966: 148.

12 Brozović (1966: 149) navodi kako se dužina nenaglašenog sloga uglavnom strogo čuva na ijekavskošćakavskom području, s neznatnim odstupanjem na istočnoj periferiji prema Drini.

a) u svim licima singulara, te 1. i 2. licu plurala prezenta nekih glagola tipa: *trésem, bèrem*¹³:

bère, bèreš, nabèrem, narásteš, pèremo, plèteš, prédeš, rástem, trése, trésem;

b) svim licima singulara, te 1. i 2. licu plurala prezenta nekih glagola tipa *òbujem*)¹⁴:

dòbijemo, dòbiješ, òbujem se, ìzuješ;

c) u oblicima ženskog i srednjeg roda glagolskog pridjeva radnog nekih glagola s vokalnim *r* u osnovi:

ùmrla, dòprli, nàvrla, òbamrla, pòduprla, pòmrla, pròždrlo;

d) u pojedinačnim primjerima u kojima je izostanak *postakcenatske dužine* uvjetovan drukčijim akcentom:

*ávet, dòzvala, názeb, òprala.*¹⁵

Postakcenatska dužina izostaje i u brojevima *devet* i *deset*: *dèvet, dèset*, te u izvedenicama sufiksom *-išće / ište*: *kòsišće / kòsište, gòdišće / gòdište* i sl.

U ovome se dijalektu postakcenatska dužina može javiti i u primjerima u kojima izostaje u Vuka i Daničića.¹⁶ Tako je u trećem licu plurala aorista:

crkošē, đigošē, otpòrišē, pòdigošē, trgošē, ùvehnušē, vđošē;

3. Kako je već navedeno, predakcenatske su dužine značajna odlika ijekavskošćakavskog dijalekta, ali se one u ijekavskošćakavskim govorima javljaju s različitom čestotom. Prema mojim istraživanjima, predakcenatske su dužine veoma česte u arhaičnijim govorima živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče.¹⁷ Ti se govori ne odlikuju većim prisustvom šćakavizama, ali pripadaju perifernoj ijekavskošćakavskoj zoni i imaju glavne odlike

13 U 3. licu plurala ovi glagoli imaju dugosilazni akcent na otvorenoj ultimi: *berù, naberù, narāstù, pletù, perù, rāstù, trēsù*.

14 Ovo je izostajanje fakultativno jer se ovi primjeri javljaju i s dužinama.

15 Kod Daničića je: *àvèt, dòzvāla, nābrāla, nāzēb, òprāla, svòjāt* (1925: 80, 81, 185). Primjeri: *dòzvāla, nābrāla* i *òprāla* mogu se javiti i s postakcenatskom dužinom.

16 V. Vuk 1852 i Daničić 1925.

17 V. Bulić 2007 i Bulić 2013.

koje ijekavskošćakavskom dijalektu daju individualnost: nemaju duljenje u sekvenci *vokal + sonant + konsonant* i imaju habitual. Usto, njihova je glavna odlika i javljanje neprenesenih dugosilaznih akcenata i predakcenatskih dužina. Predakcenatske se dužine u ovim govorima javljaju češće nego u ostalim govorima ijekavskošćakavskog dijalekta.¹⁸

3.1. Predakcenatske se dužine u ovim govorima mogu javiti ispred svakog akcenta, osim kratkosilaznog¹⁹ jer su kratkosilazni akcenti, kao i u novoštokavskim govorima, preneseni za jedan slog prema početku riječi.²⁰

3.1.1. Predakcenatska dužina ispred dugosilaznog akcenta potvrđena je u:

- a) genitivu i instrumentalu singulara i genitivu plurala općih imenica ženskog roda tipa *glava*:

glāvê (GL, Sv), *trāvê* (Gr, Sv, Zel);

dādôm (Sv), *glāvôm* (GL), *gūjôm* (Sv), *strūjôm* (Sv), *zmījôm* (Sv); *glāvâ* (Sv, GL), *trāvâ* (Sv);

- b) genitivu i instrumentalu vlastitih imenica ženskog roda na *-a* s dugouzlaznim akcentom u nominativu:

Aīšê (Gr, Sv), *Hanīfê* (GL), *Mējrê* (Sv), *Mevlījê* (Baš, Gr, Sv), *Nāzê* (Sv), *Razijê* (Sv), *Šefīkê* (Gr, Sv);

Aīšôm (Baš, GL, Gr, Sv), *Hānôm* (Sv), *Nāzôm* (Sv);

- c) genitivu plurala prezimena i toponima izvedenih od prezimena koji u standardnom jeziku u nominativu singulara imaju dugouzlazni akcent: *Mūjīcâ* (GL), *Nūrķīcâ* (Sv), *Sēlīcâ* (GL), *Trākīcâ* (Sv);

- d) genitivu singulara i plurala i instrumentalu singulara imenica muškog roda na *-o*:

bābê (DL), *Bēgê* (Gr), *Hāsê* (GL, Sv), *Rāmê* (Gr), *Smājê* (Gr), *Sūljê* (Sv), *šārgê* (Sv);

18 Brozović je pokazao da ijekavskošćakavski dijalekt poznaje predakcenatske dužine "u prezimenima kao *Čorići*, *Mūlīcâ*; u posesivima kao *Īvina*, *Hūsīnê*; u prezentima kao *vřšêmo*, *sičêmo*; u part. pas. kao *otrêšêna*, *izvūcêna*; u izoliranim primjerima kao *Rābija*, *Zlātija* (musl. ž. imena), *kāntica*, *klūpica*, *kōnčićem* (primjeri iz doline Fojnice)" (Brozović 966: 149). Usp. i: Halilović 1990: 303; Kasumović 1990: 21–23; Valjevac 1983: 304–305.

19 Za to nema potvrda u građi.

20 Rijetke izuzetke v. u prethodnom dijelu teksta.

cūkâ (Sv), *šārgâ* (Sv);

Āvdôm (Sv), *bābôm* (Sv), *cūkôm* (Sv), *Hāsôm* (Baš, Sv);²¹

- e) svim padežima singulara m.r., genitivu, dativu, instrumentalu singulara ž.r. i genitivu i dativu singulara sr.r. prisvojnih pridjeva koji su izvedeni od imenica muškog roda na *-o*:

Āvdîn (DL), *Bēgîn* (Gr), *Hāsîn* (GL, Sv), *Sūljîn* (GL, Sv), *šārgîn* (Sv), *Āvdinôg* (Sv), *Āvdinôm* (Gr, Sv), *Sūljinîm*²² (Sv);

Āvdinê (Sv), *Āvdinôj* (Sv), *Sūljinôm* (Sv); *Āvdinôg* (Gr, Sv), *Āvdinôm* (Gr, Sv);

- f) genitivu plurala nekih imenica muškog roda na konsonant i srednjeg roda na *-o*:

dānâ (Gr), *partizānâ* (Gr), *profitērâ* (DL), *sēlâ* (Gr, Sv), *sinōvâ* (GL, Gr, Sv);²³

- g) genitivu i instrumentalu imenica za ženske osobe dobivenih prema imenu muža:

Āljinicê (Gr, Sv), *Hūsinicê* (GL), *Mēhnicê* (Baš), *Mēhnicôm* (Sv, GL, Zel), *Rēdžinicôm* (Gr, Sv);

- h) oblicima 3. l. plurala prezenta nekih glagola I i II Belićeve vrste²⁴:

krādû (DL, GL, Sv), *mūzû* (Gr), *prēdû* (Sv), *rāstû* (GL, Sv), *smījû se* (Baš, DL, GL, Sv);

- i) oblicima 1, 2. i 3. l. singulara i 3. l. plurala prezenta nekih glagola VII Belićeve vrste:

hūdîm (Sv), *mīrîm* (Sv), *šūtîm* (Sv), *šūtîš* (Baš, Sv), *hūdî* (Sv), *mīrî* (Sv), *vrtî* (Sv), *šūtî* (DL), *šūtê* (Sv);

21 Dva primjera iz Svojata ima i Brabec: *u Mēhê, Mēhê* (1955: 40).

22 Ima i oblika s nastavcima starih tvrdih osnova: *Sūljinijem* sînom (Sv). V. i napomenu 31.

23 Genitiv plurala imenica *selo* i *sin* ovdje imaju i prozodijske likove: *sēlâ, sîmōvâ*.

24 Belićeva podjela glagola na vrste daje se radi lakše usporedbe navedenih osobina s osobinama drugih štokavskih govora pri čijem je opisu uzimana navedena podjela. Belićeve klasifikacija na vrste daje se na osnovu završetka prezentske i infinitivne osnove: I (prezentska na *e* – infinitivna na suglasnik); II (*e – a*); III (*ne – nu*); IV (*je – bez nastavka; je – a*); V (*e* ispred koga se mijenja sugl. osnove: *vežem* i sl. – *a*); VI (*a* ili *e – a* ili *e*); VII (*i – i* ili *e*); VIII (*i – a*). V. Bulić 2009: 76 i Bulić 2003: 101.

- j) oblicima 1, 2. i 3. l. singulara i 3. l. plurala nekih glagola VIII Belićeve vrste:

hūčīm (Sv), *zviždīm* (Sv), *rēžīš* (Sv), *hūčī* (Sv), *vrīštī* (GL, Sv), *rēžē* (< réžati) (GL), *zviždē* (Sv);²⁵

- k) naglašavanju osnovnih brojeva tipa *šeset*:

šēsēt (GL, Sv), *šēsēt ĩ pēt* (Sv);

- l) multiplikativnim brojevima od *dva* i *tri*:

dvāpūt (Baš, Gr, Sv) i *trīpūt* (GL, Sv).²⁶

3.1.2. Nenaglašena dužina ispred kratkosilaznog akcenta nije potvrđena.²⁷

3.1.3. Nenaglašena dužina ispred dugouzlaznog akcenta potvrđena je u:

- a) oblicima 1. i 2. l. plurala prezenta nekih glagola VII i VIII Belićeve vrste:

mīrīmo (Sv), *vītīmo* (Sv), *zviždīmo* (Sv), *žīvīmo* (Baš, Gr, Sv, Zel), *rēžite* (GL), *šūtīte* (DL), *vrīštīte* (GL);²⁸

- b) glagolskom prilogu sadašnjem nekih glagola koji u 3. l. plurala prezenta u standardnom jeziku imaju dugouzlazni ili dugosilazni akcentat:

krādūci (Sv), *rādēci* (Gr), *štēdēci* (GL), *žīvēci* (Sv).²⁹

3.1.4. Predakcenatska dužina ispred kratkouzlaznog akcenta u ovim govorima dolazi u:

- a) svim oblicima prezimena s dugouzlaznim akcentom i toponima nastalih prema takvim prezimenima, osim u nominativu singulara i genitivu plurala:

25 Osim u obliku *rēžē* (< režati), predakcenatski je kvantitet u ostalim primjerima fakultativan.

26 Usp.: Halilović 1990: 303; Pavešić 1960: 378.

27 Ta je pojava rijetka i u drugim govorima. Halilović za Tuholj bilježi dva primjera: *sūhīje* i *lijēpījem* (1990: 303). U istraživanim govorima ti primjeri imaju likove: *sūhīje* i *lijēpījem* (Sv). Tri primjera s dužinom ispred kratkosilaznog akcenta potvrdio je Đukanović za govor Srba u Gornjim Capardama, koje su relativno blizu gornjem toku Spreče: *šērbē*, *tāmān*, *dōbrō* a takve oblike tumači ekspresivnošću (Đukanović 1983: 242).

28 Predakcenatski kvantitet ovdje je fakultativan u primjerima: *vrīštīte* i *zviždīmo*. Građa ima potvrde i za: *vrīštīmo* i *zviždīmo* (Sv).

29 Usp.: Halilović 1990: 303; Valjevac 1983: 305. Za govor Dubrava navedeni su primjeri: *sjēdēci* i *lēžēci* (Kasumović 1990: 22).

Mūjića (GL), *Jāhìću* (Gr), *Šljīviću* (DL), *Mūšićem* (Zel); *Bēšići* (Gr, Sv), *Kāhrići* (Baš), *Kārići* (Sv), *Mūšići* (Zel), *Bēšićima* (Gr, Sv), *Kāhrićima* (Baš), *Mūšićima* (Zel), *Bēšiče* (Gr, Sv), *Rāmiće* (GL);

- b) nominativu, dativu, akuzativu, vokativu i lokativu imenica za ženske osobe dobivenih prema imenu muža:

Āljinica (Gr, Sv), *Hūsìnica* (GL), *Mēhinica* (Baš), *Rēdžinica* (Gr, Sv), *Āljinici* (Sv, Gr), *Hūsìnicu* (Sv, GL, Gr, Zel), *Mēhinice* (Sv, Zel), o *Hūsìnici* (Sv);³⁰

- c) genitivu, dativu, akuzativu, instrumentalu i lokativu singulara m.r., nominativu, akuzativu, vokativu singulara ž.r., svim padežima singulara sr.r. i svim padežima plurala svih rodova prisvojnih pridjeva izvedenih od imenica muškog roda na -o:

Āvdina sīna (Sv, GL), *brācina* stōla (Gr), *brācinu* stōlu (Gr), *Āvdinu* sīnu (Sv, GL), *brācinijem*³¹ stōlom (Gr), *Sūljinijem* sīnom (Sv), *Āvdina* žēna (Sv, GL), *Āvdinu* žēnu (Sv, GL), *Sūljino* pōlje (Sv), *Sūljina* pōlja (Sv), *Īzina* dījeta (GL, Sv), *Āvdinu* dījetu (Sv, GL), *mēdini* kolāčići (Sv), *mēdinije* kolāčićā (Sv), *Hāsinijem* (GL, Sv), *Sūljini* (Sv), *Āvdinije* (DL), *Bēginijem* (Gr), *šārginijem* (Sv), *Āvdinijem* hčèrima (Sv), *Sūljina* sijēna (Sv), *cūkina* kùćica (Sv), *Hārino* sījeno (GL, Sv), *Mūhine* cūre (GL, Sv);

- d) genitivu, dativu, akuzativu, instrumentalu i lokativu singulara m.r., nominativu, akuzativu, vokativu singulara ž.r., svim padežima singulara sr.r. i svim padežima plurala svih rodova prisvojnih pridjeva izvedenih od imenica ženskog roda s dugouzlaznim akcentom:

dādina kapúta (Gr), *Hānīnu* sīnu (Sv), *dādinijem* mòmkom (Sv), *dādina* sūknja (Sv), *Hānīnu* hāljinu (Sv), *Nezīrina* hčèri (Gr), *mācino* (Sv), *Mējrīna* (Sv, Zel), *Mēvlīnu* (Baš, Sv), *Nezīrinu* (Gr), *Sēnīnijem* (GL, Sv, Zel), *dādini* (Gr), *Nezīrine* (Sv), *Mēvlina* drvēta (Baš, Sv), *dādinije* (Gr), *dādinijem* (Gr);

30 Imenicu *Husinica* Kasumović je u Dubravama zabilježio s dvije predakcenatske dužine: *Hūsīnica*, a tako i imenice *Mujinica*, *Sejfinica*, *Raminica* i dr. (1990:22).

31 U ekspresivnom izražavanju moguće su i realizacije oblikā ovakve promjene i s dugouzlaznim akcentom: *brācinijem* (Sv).

- e) nominativu, dativu, akuzativu, vokativu i lokativu singulara te nominativu, dativu, akuzativu, vokativu, instrumentalu i lokativu plurala nekih deminutiva od imenica muškog i ženskog roda s dugouzlaznim akcentom:
brādica (GL, Sv), *klūpica* (Sv), *glāvica* (Gr, Sv), *mēdica* (Sv), *šērpica* (Sv), *tēlkica* (Gr, Sv), *tūtica* (Sv), *vrātica* (GL), *brādici* (GL, Sv), *brādice* (GL, Sv), *žāgicama* (Baš, Sv);³²
- f) oblicima ženskog i srednjeg roda glagolskog pridjeva trpnog nekih glagola I Belićeve vrste:
istrēšèna (GL), *navēzèno* (Sv), *vēzèna* (Sv);³³
- g) paradigmi nekih pridjeva određenog vida:
mlādijem (Sv), *živijem* (Sv);
- h) nekim imenicama ženskog roda koje se tvore od pridjevske osnove³⁴ sufixsom *-ina*:
bābòvina (Sv), *bānòvina* (Sv), *na bābòvini* (Sv).

3.1.5. Primjeri pokazuju da predakcenatska dužina u istraživanim govorima dolazi češće nego u drugim ijekavskošćakavskim govorima te da je najčešća ispred dugosilaznog i kratkouzlaznog, a najrjeđa ispred dugouzlaznog akcenta.

4. Promjenu u pogledu stavova o prisustvu metatonijskog ili čakavskog akuta u ijekavskošćakavskom (istočnobosanskom) dijalektu unio je rad Slobodana Remetića o ekavsko-jekavskom govoru Plahovića kod Kladnja.³⁵ On je u tome svome radu o inventaru prozodema u tome govoru naveo podatak da „inventar prozodema obuhvata pet akcenata“ te naveo brojne primjere metatonijskog akuta, napisavši da važna odlika toga „govora jeste vrlo živa upotreba metatonijskog akuta, za koji su i neki drugi istraživači međurječja (sic!) Bosne i Drine naveli potvrde, ali nekako oskudno i na način koji je čitaoca ostavljao u nedoumici a ne rijetko izazivao nevjericu i sumnju u

32 Javljaju se i prozodijski likovi: *glāvica* (Sv) i *šērpica* (Sv).

33 Slično i: Halilović 1990: 303; Valjevac 1983: 305.

34 Stevanović za imenicu *banovina* kaže da ima glagolski dio u osnovi – ono nad čim se banuje. Mislimo da se i za nju, kao i za imenicu *babovina*, može uzeti da ima pridjevsku osnovu – ono što je banova uprava. Isto vrijedi i za imenice *carevina* i *kraljevina*. V. Stevanović 1964: 502.

35 O ekavsko-jekavskim govorima u Bosni i Hercegovini v. Bulić 2012.

valjanost prezentiranog materijala“ (Remetić 1981: 183–184). Remetić potom navodi podatak da je distribucija akuta „u načelu slobodna“, naglašavajući da mu je frekvencija u finalnim slogovima i jednosložnim riječima niža nego u drugim položajima, te navodi obilje primjera s metatonijskim akutom:

oni se *vrātē*, *gūlā* (gen. mn. od „gula“, čvornato drvo), *gāsīš*, dva *dāna*, ne *dērāj* ga „diraj“, *dōdē*, *dōdēš*, *dōdū*, *drēknē*, *kāžēmo*, *kāžū*, *kvēljā* (gen. mn. od „kvelja“ = čvornato drvo), za *krāvā*, *mājkom*, *nēcē* da se *mērī* „miri“, da se *mērīm* „mirim“, *mēšās*, *něj mā*, ko *nēcē*, *pīšē*, *prēdē*, *prērē*, *prūcem*, *rādī* se, da se *rāda*, *svāren* za jelo, *svīrā*, *skīdāj*, *sūša*, *sūšimo*, *Tēsno* gornje (top.), *čūvā* se, tu se *čūvā*, *čūvām*, *Hāsić* (prezime), *hōdā*, ka se *cēpā*; *batālī* ga, *zavičē*, *zagrādīš*, *zakīvāj*, *zamēšimo*, kuća *zapālĵena*, *zatrāvĵena*, *izgnĵēčīm*, *izīdēš*, *izmēšā*, *izmēšās*, *izmēšāmo*, *izmēšāno*, *ihcēdīmo*, *kamēnjom*, *komĵēnje*, *nabījā* se, *navījat*, *namēnī* se, *namērīmo*, *nasādī*, *obīdē*, *ogūlimo*, *osūšīš*, *otēgnē* se, *otkrīvāš*, *povālĵeno*, *podāvī*, *podlĵpī*, da se *pomērī*, *poskīdāmo*, *protūrāj*, *rasādīmo*, *rastrlĵāš*, *ubācīš*, *užūtīmo*, *umūtī*, *umūtīš*, – u *bakrāč* da se *zanĵestī* *dovōm*, *donēt*, *zemlĵōm*, *maksūz*, *razgrīni mašōm*, *mĵehūr*, *pilāv*, *privūč*, *Rēdīn* do (top.), *sĵedīš*, *uhār* je, ako te *bolī*, *gorī*, *dānā*, što te *zovū*, *ohlādī* se, *prehlādī* se, *ponē*, uz *Ramazān*, ko *svojē zāvōvē*, *uči* se, *smī* se, *sūd* i sl.³⁶

Prethodno izneseni stavovi o znatnijem prisustvu akuta u plahovićkom govoru prihvaćeni su u literaturi i navode se kao značajan podatak u svim značajnijim opisima dijalekatskih osobina bosanskih govora.³⁷

Ima, međutim, još nešto što je u vezi s prozodijskim sistemom plahovićkoga govora unijelo znatnu zabunu. Ta se zabuna odnosi na promjenu mišljenja Slobodana Remetića o inventaru prozodema u plahovićkom govoru i govoru jednoga dijala kladanjskih Bošnjaka.

36 O ovome v. Remetić 1981. Obilje primjera upotrebe metatonijskog akuta daje se i u Remetić 2004. Među ovdje navedenim primjerima nekoliko ih je, po našem mišljenju, odštampano s pogrešnim akcentom ili kvantitetom, što je vjerovatno tehnička omaška (*nēcē*, *rāda*, *sūšimo*, *ogūlimo*, *osūšīš*, *ponē*), a jedan je primjer s pogrešnim fonetskim likom (*zanĵestī*). Primjeri su u izvoru pisani ćirilicom – ovdje ih donosimo latinicom iz praktičnih razloga.

37 I sam sam imao priliku slušati plahovički govor iz vremena Remetićeve istraživanja, ali sam u sličnim primjerima uvijek čuo nepreneseni dugosilazni akcent. Metatonijski sam akut čuo samo u obliku *kōrē* (gen. jd. imenice *kōra* (bundeva, tikva).

U prethodnom smo dijelu rada pokazali kako je Remetić u radu koji je objavljen 1981. godine (Remetić 1981) naveo da „inventar prozodema obuhvata pet akcenata“ te da je osim četiri standardološka akcenta naveo i brojne primjere metatonijskog akuta. On je, međutim, svoje mišljenje promijenio nakon gotovo dvadeset i pet godina. Naime, Remetić je 2004. godine u zborniku posvećenom životu i djelu Pavla Ivića objavio rad s naslovom *O šestočlanom prozodijskom sistemu u govoru Kladnja i okoline*.³⁸

U sažetku na početku toga rada piše:

Ranijem obaveštenju da govor sela Plahovića kod Kladnja ima ekavsko-jekavsku zamenu jata i da čuva metatonijski akut autor dodaje informaciju da se iste osobine sreću i u govoru nekih kladanjskih mahala. Isto tako, u govoru Kladnja i Plahovića još nije istrvena opozicija između dvaju starih kratkih akcenata (primjeri tipa *oko šuma*), što je dovelo do formiranja šestočlanog prozodijskog sistema. (Remetić 2004: 651)

Navedeni citat kazuje da je Remetić odstupio od svoga opisa akcenatskog sistema plahovičkoga govora iz 1981. godine. Ova napomena nije bez značaja s obzirom na to da se radi o činjenici da je neko prvi put ustvrdio da u nekome bosanskohercegovačkom govoru postoji šest akcenata. Ta se ocjena temelji na slušnoj percepciji pa iznenađuje činjenica da je autor nešto bolje čuo u podmaklim godinama (blizu 60), nego kada je dvadeset pet godina bio mlađi.³⁹ Ono što je Remetića iniciralo na ovakvu tvrdnju već dugo je poznata činjenica o javljanju kratkouzlaznog akcenta umjesto kratkosilaznog.

On u vezi s tim citira Ivića (1988: 73):

„U prostoru između Krivaje i Bosne i u slivu Fojnice sreću se ponegde genetički nejasni primjeri sa `mesto` na prvom slogu (šuma, slušā)“ te navodi kako je prethodna „Ivićeva rečenica proistekla (je) iz činjenice da su istraživači na navedenom delu istočnobosanskog (ijekavskošćakavskog) dijalekta dotad (što će činiti i kasnije) često beležili ovakve slučajeve, obično se ne upuštajući u pitanje njihovog porekla“.

38 V. o tome Remetić 2004. Remetić je o istoj pojavi govorio 2003. godine na jednom skupu u Sarajevu, ali mu rad nije štampan u zborniku radova s toga skupa. V. Bulić 2012.

39 Autor u radu navodi i podatak da su snimljene magnetofonske trake preslušavali s njime i drugi: Pavle Ivić, Dragoljub Petrović, Mato Pižurica, Gordana Dragin i Žarko Bošnjaković.

Kao potvrde prethodne tvrdnje Remetić navodi Brozovićeve primjere⁴⁰ (*žila, kùća, bràta, ništa* – str. 138; *kùća, u kùću, žila, žile* – str. 144; *bràta* – str. 151), Rešetarove⁴¹ (*òbje, ništa, bràtja, bràta, sùnće* – str. 27), Šurminove⁴² (*nèkī, nèkaki, nèkojī* – str. 190; *kùt'a* – str. 193; *gòspokī, nètjāk* – str. 194; *jètina* (ljetina) – str. 195; *vèlikī, nājvèćē* – str. 209), *Valjevac* 1983 str. 301⁴³, bez primjera.

Nakon navođenja spomenutih primjera Remetić navodi da prikupljena jezička građa iz Klادنja i Plahovića, „po svemu sudeći, nudi objašnjenje ove interesantne pojave“ (2004: 654), a onda na istome mjestu objašnjava „da su se u toku historijskog razvoja prozodijskog sistema kod Srba i Hrvata dva stara kratka akcenta svela na jedan, na vrednost koju imenujemo kratkosilaznim akcentom“ (654–655). Remetić navodi Ivićevo mišljenje iz opisa narječja u Enciklopediji Jugoslavije⁴⁴ da se „razlika između dvaju starih kratkih akcenata nije... izgleda, sačuvala nigdje“ (2004: 655).

Nakon prethodno iznesenih zapažanja, Remetić objašnjava situaciju u vezi sa sličnim akcentima u kladanjskom kraju:

„U kladanjskom kraju stvar ni izdaleka nije tako jednostavna. Uvid u prikupljeni jezički materijal daje osnova za tvrdnju da prema tri duga stoje i tri kratka akcenta. Na prvom slogu stari kratki uzlazni najčešće se ne izjednačava sa kratkim silaznim. Čuje se, dakle, uzlazna intonacija, obično drugačija od one kod novoštokavskog kratkog uzlaznog. Sudeći bar po ne uvek pouzdanom slušnom utisku podnosioca ovoga saopštenja, i ne samo njegovom, taj akcentat se približava čas jednom čas drugom kratkom akcentu, a najčešće čuva i fonetsku individualnost. Ako su ona druga dva kratka akcenta označavani kao *spori* i *brzi*, ovaj bi se mogao „krstiti“ *ravnim*. U svakom slučaju, u Klادنju i Plahovićima stari kratki uzlazni akcentat na prvom slogu obično čuva uzlaznost i fonetsku individualnost.“ (2004: 655)

Poslije toga Remetić navodi oko dvije stranice štampanog teksta primjera starog kratkog uzlaznog akcenta koje je zabilježio u Plahovićima i Klادنju. Ovdje donosimo samo neke od brojnih navedenih primjera:

40 Govor u dolini rijeke Fojnice.

41 Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten.

42 Osobine današnjeg sarajevskog govora.

43 Govor visočkih muslimana (akcentat i fonetika).

44 Brozović – Ivić 1988: 16.

Plahovići: *bába, bábu, Bábina sténa, bávīm se, bávila se, bácīš, bjéži, bólesna, bráta, bráca, brášno, brášnom, bǎš-me bríga, brínēm, od bǐkljī, bǔnē (bude), búkva, pod jenijem búkvićem, búkvićā, búkov'na, váttra, váttru, s váttrōm, vádīm, vádīš, vídīm, vídīš, vídī, vídli (videli), vísī, vísē, s vílama, na vílama, da me vódi da se ženī, vjétar, vózīm, vózē vòdu, vózīmo vòdu, ne vólīm (...); Kladanj: bálega, bálegu, báci se, brášno, brášna, búdē, bájram búdi, óvde búni (budi), búre, vídīm, vídī, vídī, víd'la, vídīte, váttru, Vídovdān, brez-vézē, s vézōm, víle, s vílama pòkupiš, vjétar pǔšē, vúna, vúnu, gázī, gód'nu, gód'ne, sèdam gódīnā, vóđīm, vózī, vólīm (...).*⁴⁵

Remetić potom iznosi podatak da ima „stotine i hiljade potvrda ovog tipa“⁴⁶, ali, također, daje i sljedeće pojašnjenje: „Svi navedeni likovi mogu se, uglavnom ređe, čuti i sa kratkim silaznim akcentom.“ Nakon toga navodi pedesetak potvrda za to. Autor potom objašnjava svoje stajalište u vezi s ovim akcentom:

„Isto tako, kao što se akut fonetski, sudeći bar po slušnom utisku autora ovog saopštenja i drugih dijalektologa koji su imali priliku da slušaju magnetofonske snimke, pokadšto izjednačuje novoštokavskim dugim uzlaznim akcentom, u gore navedenim slučajevima čuju se vrednosti vrlo bliske kratkom uzlaznom akcentu, dobijenom novoštokavskim prenošenjem. Da do istiranja razlika među njima ipak nije došlo, govore sledeće činjenice. Slog iza akcenta u primerima tipa *vřana, šřma, křca, brřta, krřva, řanjemo*, nije visok kao u primerima tipa *vřda, řena, sěstra*. Nikada se ne može čuti, na primer, genitiv jednine tipa *řumě, vraně*, dok je govotovo redovno *řeně, vodě, sestře*, a izuzetno i *řeně, vodě*, dakle sa – akutom. Sa likova tipa *řma, křca,*

45 V. Remetić 2004: 655–656. Remetić je ovaj akcent obilježavao boldiranim znakom za kratkouzlazni akcent. Ovdje iz praktičnih razloga akcent bilježimo vertikalnom crtom iznad akcentiranih vokala. U Remetićevo su radu primjeri pisani italikom, a ovdje odstupamo od toga pošto bi ovi znakovi napisani italikom podsjećali na dugouzlazni akcent. Zanimljivo je da Remetićevo primjeri *břba, břbu*, pošto su dati izvan konteksta, mogu biti i hipokoristici od *břbo*, koji su s kratkouzlaznim akcentom i u drugim ijekavskošćakavskim govorima.

46 Nameće se pitanje kako neki od tih hiljada primjera nije čuo ranije i to pitanje otvara niz drugih koji dovode u sumnju makar jedno od ova dva istraživanja. Ovdje treba znati i podatak da je Remetić 1980. godine u Kladnju popunio i „Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora“ za punkt broj 82 – Kladanj (čaršija) i da ni u njemu nema podataka koje naknadno iznosi. V. Vujić 1990; Bosanskohercegovački lingvistički atlas, str. 20; Bulić 2012.

vràna, bràta, làžē, žanjē akcenat se na proklitiku prenosi redovno kao i u najprogresivnijim štokavskim govorima, dakle samo: *ù-kuću, ù-šumu, nà-vranu, zà-brata, nè-lažē, nè-žanjē* (tako i: *pòžanjē* i sl.). (Remetić 2004: 657)

Nakon ovoga Remetić iznosi svoje mišljenje „da u svemu ovome posebnu težinu ima činjenica da je ovaj kratki akcent uzlazne intonacije sasvim normalna pojava i u jednosložnicama“ te za to navodi primjere iz govora Plahovića: „*věš* (rublje), *vřh*⁴⁷, *kónj*, *kréc*, *kóš*, *krš*, *lúk*, *kúk*, *pást* (infinitiv), *gór*, *dól*, *své*, *sít*, *sprát*, *tráp*, *hljéb*“, te iz kladanjskoga govora: „*věš*, *dól*, *pléh*, *plúg*, *sřp*, *smřt*, *snóp*“ (2004: 657).

5. Teško je odgovoriti na pitanje zašto je Remetić dvadesetak godina prije objavljivanja ovoga rada *O šestočlanom akcenatskom sistemu* za isti taj govor dao sasvim drukčije podatke, ne navodeći ni usputno pojavu ovoga kratkoga uzlaznog akcenta umjesto kratkosilaznog iz prethodnih primjera, iako su dijalektolozi ranije bilježili primjere kratkouzlaznog na mjestu kratkosilaznog na širem prostoru ijekavskošćakavskog dijalekta, ali i na prostoru jugoistočnobosanskoga govornog tipa istočnohercegovačkog dijalekta.

S obzirom na to da se svi navedeni zaključci u vezi sa ovim šestim akcentom temelje na slušnoj percepciji dijalektologa (zašto ne reći i većine njih u poodmaklim godinama), te činjenice da sam i sām slušao plahovički govor i da nisam uočio takav akcent, ne mogu ga prihvatiti kao dokazanu činjenicu. Zanimljivo je to što ga ni Remetić nije čuo kad je imao trideset i šest godina⁴⁸, a čuo ga na istom uzorku govora, sudeći prema vremenu objavljivanja rada s izmijenjenim podacima o akcenatskom sistemu, vjerovatno nakon desetak ili petnaestak godina.

Tako izmijenjene podatke o akcenatskom sistemu plahovičkoga govora prihvatili su neki dijalektolozi. Tako Senahid Halilović (Halilović 2005) u tekstu *Bosanskohercegovački govori* piše: „(... u Plahovićima kod Kladnja prozodijski sistem je šesteročlan: pored četiri novoštokavska akcenta i akuta, u tom je govoru prisutan i ravni kratki akcentat: *bùkva*, *dèka*, *krš* – dakle, ima tri duga i tri kratka akcenta).“

Primjere s šestim štokavskim akcentom prema Remetiću bilježi i Kapović, ali iskazuje i izvjestan oprez:

47 Autor „grafijom *h*“ označava „bezvučni faringalni izgovor foneme“ /h/.

48 Remetićev rad o plahovičkom govoru u kome ne spominje ovaj akcent objavljen je 1981. godine. V. Remetić 1981.

„Kladanjski bi odrazi, ako je opis pouzdan i ako je doista riječ o silaznom “ (od psl. *” i pokraćenoga *) i uzlaznom ’ (od psl. *” i * ’), bili relevantni i za fonetsku rekonstrukciju psl. prozodema jer bi ukazivali na fonetsku silaznost psl. *” i fonetsku uzlaznost psl. *” i * ’, za razliku od drugih štok. govora gdje su ta tri psl. naglasna stopljena. Eksperimentalna fonetska istraživanja kladanjskog naglasnog sustava bi, stoga, bila iznimno korisna.“ (Kapović 2015: 219)

Neki primjeri pojave predakcentatskih dužina ispred kratkouzlaznog akcenta mogu predstavljati tragove starog kratkog uzlaznog akcenta koji je u ovim govorima vjerovatno znatno kasnije nego u drugim zamijenjen kratkosilaznim a koji se zbog kasnije zamjene kratkosilaznim i prestanka novoštokavske tendencije nije prenio za jedan slog naprijed.

U vezi s tim zanimljiv primjer može biti i toponim *Lùkavica* u živiničkom kraju, a vjerovatno postoji i niz drugih ijekavskošćakavskih toponima s kratkouzlaznim umjesto očekivanog kratkosilaznog akcenta (*Lùkavac* i dr.), s obzirom na to da se akcent toponima, posebno naseljenih mjesta, dobro čuva od promjena.⁴⁹

Ipak, imajući u vidu brojna različita tumačenja iste prozodijske pojave u historiji štokavske akcentologije, posebno različita tumačenja tonskih karakteristika metatonijskog akuta, mislim da (samo) slušna percepcija ne može biti dovoljan dokaz za podatke iznesene o šestočlanom akcentatskom sistemu plahovičkoga (i kladanjskoga) govora, pogotovo u retroaktivnim promjenama stava na način ovdje opisan.

Razlikovanje kratkosilaznog i kratkouzlaznog akcenta u pojedinim riječima predstavlja problem ljudima koji uče akcentologiju, a uočavanje razlike između ovdje opisanog tzv. ravnog kratkog i kratkouzlaznog akcenta te određivanje visine tona iza akcenta slušnom percepcijom svakako je problem i za odlične akcentologe i upitno je kolika je razlika između njihova izgovora riječi s tzv. ravnim kratkim i kratkouzlaznim akcentom.

Postoji još nešto što može biti zanimljivo u vezi s upotrebom kratkouzlaznog i kratkosilaznog akcenta u jednoj riječi. Brojni su primjeri u rječnicima standardnog jezika u kojima neka riječ ima dva akcenta – kratkosilazni i

49 Specifičan izgovor imaju i neka imena tipa *Dževad*, *Nedžad*, *Vedad* i sl., koja se u nekim bosanskim govorima (uključujući i ijekavskošćakavske) javljaju s različitim akcentima – kratkouzlaznim (*Džèvād*, gen. *Dževáda* i sl.), a u drugim s kratkosilaznim akcentom (*Džëvād*, gen. *Džëvāda*), čija bi razlika u izgovoru također mogla upućivati na tragove ranije akcentatske situacije.

kratkouzlazni.⁵⁰ Pitanje je mogu li se takve riječi povezati s ovdje opisanom pojavom.

6. U vezi s ovdje spominjanim šestočlanim prozodijskim sistemom u plahovičkom govoru, a time i ijekavskošćakavskom dijalektu, zaključujem da moja dosadašnja saznanja o tome ne potvrđuju Remetićeve zaključke te da njegovi izneseni stavovi o tome zahtijevaju detaljnu analizu i provjeru.

Literatura

- Brabec, Ivan (1955), *Govor Tuzle i okolice*, doktorska u rukopisu, Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zagreb, 223 + dvije dijalek. karte.
- Brozović, Dalibor (1966), *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik, II, Zagreb, 1966, 119–208.
- Bulić, Refik (2018), *Govori Tuzle i okolice u bosanskoj dijalektologiji*, Bosanski jezik, 15, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.
- Bulić, Refik (2012). Ekavsko-jekavski govori u Bosni i Hercegovini, Bosanskohercegovački slavistički kongres I, Zbornik radova, Lingvistika, Svezak 1, Slavistički komitet, Sarajevo, 153-163.
- Bulić, Refik (1999), *Razvoj dijalektologije u Bosni i Hercegovini i njezini zadaci u narednom periodu*, Bosanski jezik, Prava riječ, Tuzla, 57–78.
- Bulić, Refik (2003), *Ikavizmi u govorima tuzlanskoga kraja*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 4, Tuzla, 95–105.
- Bulić, Refik (2007), *Predakcenatske dužine u arhaičnijim govorima živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 8, sv. 2, Tuzla, 89–92.
- Bulić, Refik (2008), *Odnos ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskoga kraja prema drugim bosanskim ekavsko-jekavskim govorima*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, 9, Tuzla, 149–153.
- Bulić, Refik (2009), *Iz bosanske dijalektologije*, Printcom, Tuzla, 196.
- Bulić, Refik (2012a), *Distribucija prozodema u ekavsko-jekavskim govorima tešanjskomaglajskoga kraja*, Bosanski jezik, 9, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 111–128.
- Bulić, Refik (2012), *Ekavsko-jekavski govori u Bosni i Hercegovini*, Bosanskohercegovački slavistički kongres I, Zbornik radova, knj. 1, Slavistički komitet Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 153–164.
- Bulić, Refik (2013), *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskoga kraja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 383.

---

50 V., naprimjer, R. Bulić: *Rječnik poravopisnih, obličkih i akcenatskih nedoumica u savremenome bosanskom jeziku* (Bulić: 2009a).

- Bulić, Refik (2013a), Akcenatske osobine arhaičnijih govora živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče, *Bosnistika plus*, I/1, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla, 105–117.
- Bulić, Refik (2013b), Akcent promjenljivih vrsta riječi u arhaičnijim govorima živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče, *Bosanski jezik*, br. 10, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Odsjek za bosanski jezik i književnost, Tuzla, 27–46.
- Bulić, Refik (2014), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: živinički kraj*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, 212.
- Bulić, Refik (2014a), *Govor Bošnjaka Srebrenice*, Zbornik radova, Sarajevski filološki susreti, svezak 2, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 9–20.
- Đukanović, Petar (1983), *Govor sela Gornje Caparde (kod Zvornika)*, Srpski dijalektološki zbornik, XXIX, Beograd, 191–294.
- Ivić, Pavle (21985), *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: Uvod i štokavsko narečje*, drugo izdanje, Matica srpska, Novi Sad.
- Kasumović, Ahmet (1990), *Predakcenatske dužine u govoru sela Dubrave*, Jezik i folklor, Univerzal, Tuzla, 21–23.
- Mate Kapović Povijest hrvatske akcentuacije: Fonetika 2015 Zagreb.
- Remetić, Slobodan (1981), *O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom bosanskom govoru*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 11, 181–186.
- Remetić, Slobodan (2004), *O šestočlanom prozodijskom sistemu u govoru Kladnja i okoline*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Život i delo akademika Pavla Ivića (Beograd – Novi Sad – Subotica, 17–19. septembra 2001), Subotica – Novi Sad – Beograd), 651–660.
- Vuković, Jovan (1963), *Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi (u svetlu raščlanjivanja ijekavskog narečja)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, n.s., sv. XVIII, Sarajevo, 17–28.
- Halilović, Senahid (2005), *Bosanskohercegovački govori*, Poseban otisak iz knjige Jezik u Bosni i Hercegovini, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, Sarajevo.
- Halilović, Senahid (ur.) (2021), *Bosanskohercegovački lingvistički atlas*, Slavistički komitet i dr., Sarajevo.

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
refik.bulic@untz.ba

ON THE PROBLEM OF ACCENTUATION IN THE IJEKAVSKOŠĆAKAVSKI (EASTERN BOSNIAN) DIALECT

Summary

The accentuation in Bosnian-Herzegovinian dialects is very specific and is characterized by different accent systems. Of particular interest is the accentuation in the Ijekavian-Šćakavian (Eastern Bosnian) dialect. It represents one of the differential features by which this dialect is distinguished from other Štokavian dialects. There are conflicting opinions about some specific features of the accentuation in the Ijekavian-Šćakavian (Eastern Bosnian) dialect, and they even refer to the number of prosodemes in it. This paper presents the main features of the Ijekavian-Šćakavian (Eastern Bosnian) accentuation and discusses controversial issues about it.

Key words: accentuation, Ijekavian-Šćakavian dialect, prosodeme, short falling accent, short rising accent

Sead HUSIĆ

*Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Postdiplomski studij*

NARATIVIZACIJA I TEMATIZACIJA GRADA U ROMANU ISTORIJA BOLESTI TVRTRKA KULENOVIĆA

U ovom radu želimo ukazati na narativni postupak u romanu *Istorija bolesti* Tvrtrka Kulenovića i na koji se način tematizira grad u trenutku opsadnog stanja i razaranja. U bosanskohercegovačkoj književnoj kritici itekako se pisalo o ovom romanu posebice o narativnom postupku. Zapravo, narativnost samoga romana kompatibilna je sa slikom grada, koji se razara sve vrijeme. Specifičnost ovoga romana ogleda se u tome da je pisan za vrijeme opsade Sarajeva i u tom je periodu objavljen.

Ključne riječi: Tvrtrko Kulenović, istorija, bolest, narativni postupak, grad, Sarajevo.

Uvod

Bosanskohercegovački roman na prelazu dvaju stoljeća doživio je određene izmjene. Kontekstualiziran novom povijesnom zbiljom, u ovom periodu je roman, za razliku od romanā koji mu prethode, postao svjedokom ratnog

užasa. Sve iluzije koje je gajio modernizam u našem su se slučaju završile na najužasniji način. U središte romana dolazi ono što postaje središtem ovog prostora, kako u političkom tako i svakom drugom smislu. Roman je, zapravo, svjedočio ratnom užasu, ali je i razobličio ideološke mehanizme i performative, koji, ne samo da su proizveli genocid, urbicid, konclogore i sl. nego u postapokaliptičnom periodu pokušavaju ratne zločince legitimirati i pretvoriti ih u nacionalne heroje.

“U takvom društvenom i povijesnom okviru roman nije ostao gluh na izazove ratne stvarnosti i ideološkog licemjerja, koje se šepurilo društvenim horizontom uvjereno da će svoje utopijske konstrukcije učiniti jedinom i apsolutnom interpretacijom apokaliptične i postapokaliptične društvene stvarnosti. Roman se tako našao u situaciji da *svjedoči* o užasu rata kao antropološkoj tragediji, ali i da razobličuje ideološke performative koji ne samo da su proizveli genocid, urbicid, kulturocid, silovanja i konclogore, nego sve to u postapokaliptičnom dobu ideolozi pokušavaju i opravdati, te na toj osnovi ratne zločince pretvoriti u nacionalne heroje. Roman se, nadalje, našao u situaciji poetičkog razmeđa između visokog modernizma i postmodernizma, te mnogobrojnih oblika postističkih poetika: nove osjećajnosti, kritičkog mimetizma, novorealizma itd. Takav poetički i povijesni kontekst nužno vodi zaključku da je roman po prirodi svoga iskaza htio biti konkurent različitim diskurzivnim praksama, političkoj, ideološkoj, etičkoj, religijskoj, historiografskoj itd”. (Kazaz 2006: 295 / 296)

Kada se govori o poetičkim okvirima u kojima se razvijao roman i, uopće, naša književnost, ne možemo ne spomenuti Tvrтка Kulenovića i njegove romane, eseje i studije.¹ “Literatura je kod Kulenovića postavljena umjesto Vrhovnog bića. Ali ne literatura u smislu enciklopedijskog ili leksikografskog podatka nego u smislu tekstualnog univerzuma koji od neobličene pojavne stvarnosti i pojedinih života, najzad pokušava napraviti smisao i ponuditi poneki odgovor” (Pobrić 2009: 55).

---

1 Ovdje navodimo samo njegov romaneskni opus: *Kasino, Čovjekova porodica, Istorija bolesti, Jesenja violina*. O književnom djelu Tvrтка Kulenovića održan je naučni skup u martu 2009. u Sarajevu. Radovi s tog skupa objavljeni su u specijalnom prilogu *Odjeka*. V. *Odjek*, specijalni prilog, „Naučni skup Čovjekova porodica, Književno djelo Tvrтка Kulenovića“, Preporod, P.E.N. Centar BiH, International Peace Center, Sarajevo, 2009.

Roman Tvrтка Kulenovića *Istorija bolesti* u fokus stavlja priču koja “na licu mjesta” govori šta se desilo Sarajevu u ratnom periodu. Ovo je roman o onima koji su “kreirali” historiju i o ljudima koji su je trpjeli. Na tom tragu ovo postaje roman o dvjema historijama, o dvjema sudbinama, a na postojanje dviju historija podsjeća nas Bela Hamvaš (1996 [1948]) – jedna je zvanična a druga je privatna (ilegalna). Ovim radom ne želimo zaokruživati “konačne” istine niti je moguće tako nešto. “Postmoderna fikcija sugerije da pre-ispitati ili predstaviti prošlost u fikciji ili u istoriji znači, u oba slučaja, otvoriti je prema sadašnjosti, zaštititi je od toga da bude konačna i teleološka” (Hačion 1996: 186). Naime, Tvrtko Kulenović piše roman o ratnom Sarajevu dok rat još uvijek traje i objavljuje ga u ratu, ali svojom sentimentalnošću i erudicijom, vodeći računa o Drugome, izbjegava konstruisanje nacionalnoga identiteta i onoga što bi se pod tim podrazumijevalo.

Pisati o ratu u ratu

Na početku treba kazati da je pisanje o ratu u našem javnom prostoru uvijek problematično. Onako kako je problematično viđenje rata i njegova užasa tako je i pisanje o ratu i onome što rat proizvodi uvijek pod određenim ideološkim pritiskom. Naime, nije slučajno da se u našoj književnokritičkoj praksi zauzima pozicija mi / oni, koja, usput kazano, ne može ništa dobro donijeti sveukupnoj misli na našim prostorima. Bez obzira što danas književnost u našem društvu nema ono mjesto koje je imala u bivšem društvenom poretku, neveliki je broj onih autora koji će iznevjeriti određena ideološka očekivanja, koji će pisati izvan ustaljenih poetičkih normi. Sigurno je da Tvrtko Kulenović izmiče takvoj vrsti normiranja i javlja se autentičnim pripovjedačkim glasom. Kako piše “o ratu u ratu” najbolje se ogleda u romanu *Istorija bolesti*. To je roman koji je pisan 1993, a objavljen je 1994. godine.

Kakav je to roman?

U bosanskohercegovačkoj romanesknoj praksi roman *Istorija bolesti* među prvim je romanima koji govore o zadnjem povijesnom lomu na našim prostorima. Specifičnost ovoga romana je u tome da je pisan u ratu; u vremenu kada je čitav grad razoren i čitav poredak stvari i pojava doveden u pitanje. U takvoj konstelaciji odnosa oni koji su rušili gradove svoju su rušilačku opsesiju legitimirali upravo na mitologiziranju povijesti. Mit je, zapravo, uvijek aktuelan i onaj “ko posegne za mitom imaće ga, a ko ne posegne opet će ga imati” (Lazarević 2004: 545). U takvom mitološkom ambijentu kreira

se ratna književnost, koja je etički angažirana i opredijeljena za optiku onih koji trpe užase rata i zločina. Gledajući kako se jedan svijet ruši, postaje jasno da književnost nije i ne može biti nikakva umjetnička tvorevina koja je neovisna o društvenom kontekstu. Sve metanaracije pale su u blato i čovjek se našao pred egzistencijalnim lomom i potrebom da, pored ratnog užasa, isti dokumentuje i propita. U prilog ovome dovoljno je ponoviti ono što je Kulenović, na pitanje Edina Salčinovića o razlici pisanja romana s vremenske distance i romana koji se piše usred rata, kazao:

”Prije svega, razlika je u brzini pisanja. Pisao sam noću i u mraku. Događaji su me pritiskivali. Sve što se meni događalo jako me pritiskivalo. To je veliki bol. Onda de,talji, koje kao dijete nisam mogao ni da vidim, niti sam učestvovao. Jer ovo što je bilo u Sarajevu, to nikad nigdje nije bilo. Sve me je pritiskalo, ali najviše ono što je bilo lično: smrt supruge i smrt majke. I smrt brata po završetku rata. To je ono o čemu ja uvijek govorim: umjetnosti bez emocije nema.”
(Kulenović 2015)

Ovako postavljen roman u biti je autobiografski, što je vidljivo u romanu, ali, naravno, sasvim je pogrešno čitati ga na takav način, jer je tako nešto nemoguće. “*Istorija bolesti je samosvjesna proza* koja propituje mogućnosti prelaženja žanrovskih i diskurzivnih granica. Pisac je pripovjedač, ali je ujedno i lik romana. Autor ima sličnosti s likom, ali se naglašava da se u igri transfiguracije i transmutacije komunikativne i narativne uloge zapravo ne mogu izjednačiti” (Bajramović 2010: 168). Sâm autor u napomeni je eksplicitan te govori da su likovi u romanu književni i da je neophodno poštovati određenu zakonitost književnoga stvaranja. Razlika između autobiografije i autobiografskog romana očita je i jasna. “Po jezičnoj teoriji razlika među njima ne počiva na razlici sadržaja iskaza (objekt iskaza) — u smislu »istinski« i »izmišljen« — nego u razlici subjekata iskaza. Subjekt iskaza u autobiografiji je — kao što je već naglašeno — pravi subjekt iskaza; subjekt iskaza romana u prvom licu jednine je fingirani subjekt iskaza, tj. po autoru stvoren subjekt iskaza“ (Tarot 2002).

Kulenovićev narativni postupak

U svojoj studiji *Bošnjački roman XX vijeka* Enver Kazaz ovaj roman definiše teorijskim koji nastoji da postane knjigom. Potreba za tim postupkom uslovljena je time što je knjiga medij u kojem je moguće više posvjedočiti život nego što poetika tradicionalnog romana to dopušta. “Ideja knjige kao predmeta (kako ju je naznačio Bitor)” ovdje se, veli Kazaz, “koliko književnoteorijski obrazlaže isto toliko i realizira, pretvarajući romanesknu priču u specifičan romaneskni, odnosno, medijalni / tekstualni prostor” (2004: 155). Kako Kulenović nastoji od romana načiniti knjigu najbolje govori sljedeće:

“Roman se piše od početka prema kraju, knjiga se ‘napada’ sa svih strana odjednom, kao slika, ili još bolje kao skulptura. U njoj se vrše bezbrojna ukrštanja koja se ne presijecaju u jednom centru: svako mjesto u njoj je centar, i zbog toga je povezano sa svakim drugim mjestom. Ona je slika stvarnosti, ali ne u tom smislu što prepričava banalne događaje, nego u tom smislu što oslikava strukturu svijeta. Borges bi rekao, citirajući srednjovjekovne mistike: krug kome je centar svagdje, a kružnica nigdje.” (Kulenović 2008: 136)

Dok na drugom mjestu zapisuje:

“Roman, drama, poema, kategorije su u kojima se kreće mitski duh evropskog čovjeka, čovjeka pisca. Knjiga je sitnica koju on ne zapaža, a upravo u njoj je sve.” (ibid: 137)

Kulenovićev roman-knjiga u sebi sadrži kako ratno iskustvo tako i iskustvo književne teorije u kojem se sve vrijeme prelamaju razni književni postupci. Kulenović donosi iskustva drugih, da li kroz citat ili ih briše, i na taj način uspostavlja dijalog koji se temelji na jednom, uslovno kazano, iskustvu. Otuda, nimalo ne čudi, da je u ovom romanu zastupljena forma putopisa, dramskog teksta, dnevnika itd. Na tragu intertekstualnosti zanimljivo je kazati da se Kulenović u ovom romanu koristi postupkom autocitatnosti koji mu omogućuje problematiziranje vlastite književnosti gdje se uloga pisca često svodi na ulogu interpretatora. Na tragu “vlastitog” iskustva Kulenović dijalogizira sa Camusovom književnošću, s Calvinom, S Bulgakovim *Majstorom i Margaritom* i mnogim drugim, ali i nekim našim autorima koji su

postali dio njegova iskustva. Sjećajući se Danila Kiša, Kulenović nam, pored ličnih opservacija, komentariše književnu stvarnost onoga vremena gdje jedno iskustvo, jedan refren, biva razlogom drugoga iskustva, što opet kazuje da je *Istorija bolesti* roman kako o vlastitoj traumi tako je i roman o Drugome. Na koncu, Kulenović je uvjeren da je književnost, kako to spominje u ovom romanu naslanjajući se na Eliota, “nauka o drugom”. Ta briga o Drugome na neki način ima ne samo etičku dimenziju nego i psihoterapeutsko dejstvo. Sjećanja u ovom romanu predstavljaju na najbezobliniji način bijeg od vlastite ratne traume i zatečenosti. Kulenović ovim romanom, koji nastoji postati knjigom, ukida tradicionalni narativ i insistira na novoj osjećajnosti i iskustvu knjige u kojoj se, govorimo li jezikom naratora, nalazi sve. Insistirajući na distopiji, a ne utopiji, preplićući teoriju i naraciju, esejizirajući čitavo svoje iskustvo, Tvrtko Kulenović ovim romanom dovodi u pitanje modernističku teoriju i tezu o autonomnosti književnoga djela i traženja smisla u transcendentalnom. Moralo je doći do smjene jedne paradigme, u ovom slučaju modernističke, koja će biti zamijenjena postmodernizmom (Žmegač 1987). Zapravo, Kulenović, koristeći se kulturnohistorijskom građom u najširem smislu, briše granicu, kako veli Edin Pabrić, “između ‘čiste’ književnosti, s jedne strane i književne teorije, nauke i filozofije, s druge strane” (2009: 56) te ovim romanom apsorpira iskustvo knjige u pravom smislu u kojoj je sve u istom trenutku prisutno. Potreba da se romaneskna forma odredi iskustvom knjige određena je stvarnosnim, ratnim iskustvom, u kojem su stvari, pojave i ljudi dovedeni u neobičan tok i poredak, u onaj u kojem se jedna slika svijeta raspada da bi se zamijenila drugom – onom u kojoj je dezintegracija i anarhija pravilo, a ne izuzetak. Na tragu raspadnutoga svijeta javlja se “poetika” knjige koja se suprotstavlja poetici tradicionalnog romana u kojem stvari teku od početka prema kraju. Zapravo, da parafraziramo Kulenovića, prošlost nas uči da je roman rijeka koja teče od izvora ka ušću te se na taj način najbolje svjedoči o ljuskom životu od njegova rođenja pa do smrti. No, ono što je između ova dva pola – rođenja i smrti – preskoči se budući da nas tradicionalni roman vuče samo naprijed za razliku od knjige koja nas vuče u svim pravcima onako kako je u životu; ne samo od izvora ka ušću nego i poprijeko i unazad. Na tragu ovoga jasno je da je medij knjige Tvrtku Kulenoviću omogućio vraćanje vlastitoj književnosti u onom smislu kako to vidi Viktor Žmegač, naslanjajući se na “anything goes” (Paul Feyerabend), gdje “stalno vraćanje književnosti samoj sebi nije više hermetičko povlačenje, koje je ujedno znak protesta, nego historično mirenje svačega sa svačim” (1987: 403). Shvaćen u ovom smislu, u čijem je središtu vladavina (auto)citata, *Istorija bolesti* je

roman koji se ostvaruje u formi muzeološkoga romana u kojem sve stvari, svi refreni, upućuju jedni na druge.

Sarajevo kao mjesto susreta i razaranja

Podimo od jednostavnog pitanja: šta je grad? Da li je grad mjesto susreta (u afirmativnom smislu) ili mjesto razaranja? I jedno i drugo, reći ćemo. Tačnije, grad i sve ono što mislimo pod tim pojmom i konstruišemo naše slike o istom, imao je dugu povijest. U svojoj knjizi *Kroz istoriju grada do novog društva* Pol Blankar upoznaje nas sa prvim počecima društvenih zajednica – preko plemenske organizacije društva, razvoja antičkoga i srednjovjekovnog grada pa sve do industrijskog grada i grada budućnosti, Civilizacija je došla u položaj da se sve vrijeme obnavlja, susrećući i razarujući gradove. Grad je ukinuo ropstvo, donijevši slobodu, grad je prelomna tačka vremena i prostora, grad je, kako je o tome pisala Renate Lachmann (2002), mjesto taloženja iskustva, odnosno mjesto na kojem se talože različite slike iz kulture i povijesti. Na tom tragu grad u književnosti postaje “tekst” pamćenja i sjećanja, gdje se grad konstituše kao mjesto, s jedne strane, kolektivnog dok, s druge strane, i mjesto individualnog pamćenja. Budući da se u gradu, kako kaže Dževad Karahasan (2008), na jednom mjestu može susresti veliki broj pismenih i dobro stojećih ljudi, grad postaje nužan za nastanak i razvoj pripovjedačke proze.

Sarajevo je grad u kojem je susret moguć. O tome najbolje govori njegov, prije svega, sakralni prostor (ne samo sakralni). Na tragu arhitekture grada jasno se vidi smjena raznih kulturoloških paradigmi koje predstavljaju jedinstvo mnoštva. Na fonu Kulenovića, koji je, spoznavši refren u stihu, na istu notu ukazao u povijesti, da se zaključiti da je Sarajevo mjesto susreta i mjesto razaranja.

Kako se u romanu pripovijeda grad? Je li to opsadni grad ili je grad koji u razrušenom stanju nudi mjesto Drugome. Kulenović roman započinje opisom groblja:

“Kad sam došao u grad, o velikom modernom groblju Bare, postavljenom na padini brda, nije moglo biti još ni govora. Odnedavno je međutim i ono postalo tijesno, pa je otvoreno novo groblje u Vlakovu, u ravnici, daleko od grada. Sad se do Bara više ne može, a za Vlakovu kažu da je potpuno uništeno. (...) Sada je tu

jedino gradsko groblje, koje se prostire sve do stadiona i po stadionu, u njemu se sahranjuju poginuli i umrli, ponekad i u zajedničke grobnice, kad nema podataka o njima i ne zna im se imena, i nemaju nikoga svoga da ih sahrani.” (Kulenović 2008: 21)

Naraciju Kulenović počinje u prošlom vremenu, sjećanjem na nekadašnji izgled grada i svoju intimnu priču te, nakon opisa svoje porodice, iznosi pred čitaoca jednu užasnu stvar, koristeći se prezentom, a to je da su i stadioni postali mjesta na kojima se kopaju mrtvi. Zapravo, vrijeme naratora i ispričovijedano vrijeme u ovom romanu se sve vrijeme kombinuje tako da se stiče dojam da se sve dešava u sadašnjosti; u iskustvu koje traje, kojemu se teško spoznaje početak i dokida kraj. Na početku romana u prvom planu je slika tijesnoga grada, onoga grada koji je omeđen grobljima i koji je, kako ćemo vidjeti, degradiran granatama i nasilnim umiranjima – onako kako se u ratu obično umire. O kakvom se umiranju radi pokazuje zadnji dio romana u kojem narator opisuje prazan krevet, jer njegova majka više nije tu. Drugim riječima, kreveti, zapravo, pokazuju svu tragediju Sarajeva, grada u kojem se nije umiralo onako kako se u drugim uslovima umire, u krevetima – porodičnim ili bolničkim – nego na ulici, u redu za vodu, u redu za hljeb. Drukčije kazano, svi opisi koji su, usput rečeno, uvjerljivi (smrt najbližih je itekako uvjerljiva) u svojoj težnji da prikažu egzodus jednoga vremena lebde na granici živoga i mrtvoga jer nikad se ne zna kada će se granica preći u gradu u kojem klozeti smrde, u kojem nema struje, u kojem se zatvaraju prozori “zbog barutnog dima od granata koje su pale sasvim blizu, zatim nam javljaju da ih opet zatvorimo jer su na Pofaliće bačeni bojni otrovi” (ibid: 109). Ovakva i slična mjesta u romanu idu u prilog tome da je Sarajevo u to vrijeme bilo nemogući grad; grad razaranja, a ne susreta; grad u kojem se umiralo tek tako, ni po kakvom redu ni smislu. Umiralo se onako kako je prostor zahtijevao. Sretan je bio onaj ko je uspio pretrčati ili, kako to kaže narator, skriti se od snajperiste dok ideš po vodu i hljeb. Tek na momente, kada narator ide kroz razrušeni grad, imamo lirske pasaže koji nam donose onu vrstu nevinosti koju ima jedna mala bujica Miljacke. To, da je Kulenović uspio u opsadnom gradu primijetiti prethodno spomenuto, vjerovatno više govori o njemu i strašnoj potrebi da se iz takvog stanja izađe na bilo kakav način. Lirski odnos Kulenovića prema Sarajevu pokazuje da je taj grad moguć i naslućuje da će ratna razaranja ponovo biti zamijenjena nekim ljepšim refrenom u historiji. Na tragu ratnog stradanja Sarajevo se pokazuje nemogućim gradom: navike građana su promijenjene (granate “padaju” po

gradu), arhitektura grada nasilno se mijenja (stadioni postaju grobnice a zgrade najobičnije ruševine koje podjećaju na život), ali i gradom koji gaji nadu i utjehu u vlastito moralno spasenje. Pamtimo, veli narator, u čitavo tom košmaru oca, koji bi pozvao snajperistu na kafu da ga upita zašto mu je ranio trogodišnju kćer. Zapravo, pokušati razumjeti, a ne osuditi one koji pucaju po gradu u ovom romanu Sarajevo, bez obzira na kompletno stradanje, čini gradom utjehe i nade, gradom koji svjedoči vlastitom pustošenju te gradom koji je moguć. Na tragu moralnoga spasenja, ma šta god to značilo, Kulenović aktualizira Adornovo retoričko pitanje o moralnosti pisanja poezije nakon Auschwitzta. Naime, baveći se pitanjima postmodernizma na jednom mjestu se narator osjeća posramljenim budući da je bavljenje takvim “budalastim” riječima u tom nesretnom gradu i strašnom vremenu nemoguće. Ukoliko se, neka bude dopušteno, odmakne od grada u romanu prema gradu koji je ostao zabilježen u dnevničkim zapisima Ivana Štrausa, uviđa se “isti” grad. Dnevnički zapis datiran je 7. juna 1992. godine (nedjelja):

“Najprije 24 sata, sad već 48 sati kako boravimo u podrumu. Bombe i mine nas neprekidno zasipaju, zvuk eksplozija je neizdrživ, strahujemo, šutimo ili šapćemo... Strašni su to sati. Najsporiji u životu. (...) Ovdje nema pomoći! Sarajevo je grad koji je svojim otporom i prkosom pobrkao somnambulske vizije voždova, vojvoda i đenerala ‘golorukog’ naroda; koji je poremetio njihove ‘svete’ planove o velikoj državi; koji dovodi do bjesa barbare jer nisu shvatili ovaj grad i duh građana u njemu; grad kojeg mogu porušiti i popaliti, ali ne i ‘osloboditi’ kao jadni Vukovar. (...) Noćas su barbari zapalili jedan od dva staklena tornja Poslovnog centra UNIS na Marijindvoru. Oba su već bila dobra slupana, ali sad jedan od blizanaca gori. Gledao sam ga sa neizmjernom tugom onako bespomoćnog, u plamenu koji izbija kroz prozore, dok su mi kroz misli prolazili dani njegove izgradnje i moj ponos na njih. (...) Ipak, sliku tornja koji gori kao baklja nisam mogao potisnuti!” Štraus (2008: 61/62)

Sarajevo u romanu Tvrтка Kulenovića *Istorija bolesti* je grad, prije svega, koji svjedoči vlastitom stradanju i grad u kome se taloži civilizacijsko iskustvo, zablude i posruća jedne epohe. U tom kontekstu ovo je grad koji, ipak, pokušava razumjeti, a ne osuditi one koji pucaju po gradu i na tom

tragu Sarajevo je mjesto susreta i razaranja, koji kreira jedinstvo mnoštva i kao takvo afirmativnim se pokazuje i onda kada ga negiraju. Njegova afirmativnost određena je, nesumnjivo, iskustvom grada u punom smislu te riječi i vjerom i nadom u bolju i ljepšu budućnost.

Umjesto zaključka

Roman Tvrтка Kulenovića *Istorija bolesti* je roman o ratnom Sarajevu, koji je pisan za vrijeme opsade grada i objavljen je u tom ratnom periodu. Također, ovo je roman koji se bavi vlastitom formom i kao takav svojevrsna je metanarativna igra u kojem se propituju mogućnosti prelaženja žanrovskih granica te se ovim romanom dokida tradicionalni narativ i insistira na novoj osjećajnosti i iskustvu knjige u kojoj se, prema Kulenovićevom osjećaju, nalazi sve. Kulenovićeva osjećajnost i problematiziranje historije kroz odnos s Drugim ovaj roman čini drukčijim u svakom smislu: poetičkom, moralnom

Sarajevo u ovom romanu, s jedne strane, pokazuje se nemogućim gradom, budući da su ljudi u njemu dovedeni pred svršen čin. Na tragu nemogućeg grada i svega što su ljudi u opsadnom i razrušenom gradu preživjeli ipak se povijesni usud ne osuđuje koliko se pokušava razumjeti. Zapravo, odnos onih ljudi koji trpe teror prema onima koji razaraju grad jasno kazuje da je Sarajevo najviše afirmativno i živo onda kada ga negiraju.

Izvori

Kulenović, Tvrtko (2008): *Istorija bolesti*, Međunarodni centar za mir, Connectum, Planjax, Sarajevo.

Literatura

Bajramović, Muris (2010): *Bosanskohercegovačka metaproza*, Bookline, Sarajevo,
Blankar, Pol (2003[1998]): *Kroz istoriju grada do novog društva*, prevela Dragana Lukajić, Magna Agenda, Beograd.

Hačion, Linda (1996): *Poetika postmodernizma. Istorija, teorija, fikcija*, preveli Vladimir Gvozden, Ljubica Stanković, Svetovi, Novi Sad.

- Hamvaš, Bela (1996 [1948]): *Teorija romana*, prevod i pogovor Sava Babić, Studentski kulturni centar, Beograd.
- Karahasan, Dževad (2008): „Pripovijedati grad“, u: *Sarajevske sveske*, Mediacentar Sarajevo, Sarajevo br. 21-22, str. 156-179.
- Kazaz, Enver (2004): *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Zagreb-Sarajevo.
- Kazaz, Enver (2006): „Krvavi lom društva i poetički prevrati romana“, u: *Sarajevske sveske*, Mediacentar Sarajevo, Sarajevo, br. 13, str. 295-329.
- Kulenović, Tvrтко (2015): *Svi civilizovani narodi su divlji kada krenu u rat*, u: <http://strane.ba/tvrtko-kulenovic-svi-civilizovani-narodi-su-divlji-kada-krenu-u-rat/>, (dostupno 20. 05. 2021.)
- Lachmann, Renate (2002): *Phantasia / Memoria / Rhetorica*, izbor i prevod Davor Beganović, Matica hrvatska, Zagreb.
- Lazarević, Slobodan (2004): „Logos Maje Skovran“, u: *Sarajevske sveske*, Mediacentar Sarajevo, Sarajevo, br. 5, str. 545-571.
- Pobrić, Edin (2009): „Istorija bolesti od lektire(a) do rezimea“, u: *Odjek*, specijalni prilog, „Naučni skup Čovjekova porodica, Književno djelo Tvrтка Kulenovića“, Preporod, P.E.N. Centar BiH, International Peace Center, Sarajevo, str. 54-58.
- Štraus, Ivan (2008): „Arhitektura i barbari. O nesreći u gradovima“, u: *Sarajevske sveske*, Mediacentar Sarajevo, Sarajevo, br. 21-22, str. 61-63.
- Tarot, Rolf (2002): *Autobiografija*, u: <http://www.matica.hr/kolo/289/Autobiografija/> (dostupno 15. 04. 2021.)
- Žmegač, Viktor (1987): *Povijesna poetika romana*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
sead.husic@gmail.com

NARATIVIZATION AND THEMATIZATION OF THE CITY IN THE NOVEL *HISTORY OF DISEASE* BY TVRTKO KULENOVIĆ

Summary

In this paper we want to point out the narrative procedure in the novel *History of the Disease* of Tvrtko Kulenović and how the city is thematized at the time of the siege and destruction. In the literary criticism of Bosnia and Herzegovina, this novel was very much written about, especially about the narrative process. In fact, the narrative of the novel itself is compatible with the image of the city, which is being destroyed all the time. The specificity of this novel is that it was written during the siege of Sarajevo and was published in that period.

Key words: Tvrtko Kulenović, history, disease, narrative procedure, city, Sarajevo.

Elvir KOPIĆ
JU MSŠ "Safet Krupić"
Bosanska Krupa

**PREPOZNAVANJE KONCEPATA NEOKOLONIJALIZMA U
ROMANU *SIESTA FIESTA ORGASMO RIPOSO*
VESELINA GATALA**

Bliža bosanskohercegovačka prošlost svjedokom je pojave niza romana čija tematska preokupacija počiva na aktualizaciji burnih dešavanja ratnog (1992–1995) i postratnog perioda. Prepoznavanje koncepata neokolonijalizma, odnosno diskursa neokolonijalizma u romanu *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo*, a potom i detektovanje posljedica koje su direktni produkt izrabljivačke politike Zapada, jeste tema ovog rada. U radu se nastoji analizirati uloga naratora/junaka te rasvijetliti njegova pozicija marginaliziranog drugog čiji se identitet zapravo formira na granici odražavajući istovremeno i pasivnost slabog subjekta te njegovu egzistenciju unutar složenog mehanizma potrošačkog društva, akoji u odsustvu izbora pristaje na uslove nametnutog izrabljivačkog sistema Zapada.

Ključne riječi: postkolonijalna teorija, neokolonijalizam, identitet, Drugi, subjekt, granica.

Vodimo li se Bahtinovim viđenjem romana kao prozne vrste koja konstantno prelazi i pomjera granice, onda se u skladu s tim možemo pozabaviti romanom kao popratnim povijesnim fenomenom na čijim se temeljima grade različiti sistemi reprezentacije povijesnih, društvenih i političkih događaja, promjena i obrata. Bosanskohercegovačka prošlost je dosta turbulentna, ali njen odjek u romanima je jedva primjetan. Nećemo pogriješiti ako, fokusirajući se na bosanskohercegovački roman, kažemo kako je jako malo primjeraka u svoj tematski okvir uključivalo i obrađivalo prelomne povijesne momente, ali kvantitetski deficit se tiče nekih drugih faktora o kojima ovom prilikom nećemo govoriti.

S druge strane, ako se osvrnemo na bližu bosanskohercegovačku prošlost, pod tim se ovdje podrazumijeva period koji počinje posljednjom decenijom dvadesetog stoljeća, situacija je nešto povoljnija. To znači da se u spomenutom periodu u bosanskohercegovačkom romanu prilično jasno čuje odjek burnih dešavanja na ovim prostorima. Dakle, misli se na ratni (1992–1995) i postratni period. Nije slučajnost da smo se poslužili imenicom *odjek*. Naime prostom etimologijom možemo zaključiti da se radi o imenici koja označava zvuk koji se odbija i vraća, ali u modifikovanom obliku, dakle, kao jeka. Na tom tragu, opet imajući u vidu Bahtinovo učenje, taj odjek u romanu predstavljaju upravo različite reprezentacije stvarnosti.

Raspad SFRJ u posljednjoj dekadi XX stoljeća, osamostaljenje bivših jugoslovenskih republika te stravični ratni sukobi, označili su početak perioda kojeg u najširem smislu nazivamo tranzicijom. Neki teoretičari smatraju da je ovaj termin nemuš, ali u nedostatku preciznijeg prisiljeni smo koristiti se njime. Grubom definicijom tranziciju (lat. *transire* – preći) bismo mogli objasniti kao proces strukturnih promjena i prelaz u tržišnu privredu; prelaz iz jednog u drugi društveno-politički i ekonomski sistem tj. u ovom slučaju, iz socijalizma u kapitalizam. Imajući u vidu da sam taj proces nije nimalo jednostavan, a ako tome još dodamo i ratne sukobe, sve dobija jednu mnogo širu i fatalniju dimenziju čije su posljedice dalekosežne i teško zalječive.

Dakle, u takvim uslovima nastaje i nekoliko romana koji, prema profesoru Enveru Kazazu (2008), za svoje tematsko uporište uzimaju tranzicijski period, a to su: *Sahib* Nenada Veličkovića, *Čovjek niotkud* Aleksandra Hemona, *Sam* Namika Kabila i *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo* Veselina Gatala. Ovaj potonji bit će predmet naše analize i interpretacije. Uzimajući u obzir ono što nam tekst romana *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo* nudi i analizirajući ga, možemo se, dakle, usredotočiti na prepoznavanje koncepata neokolonijalizma, odnosno diskursa neokolonijalizma. Ako se oslonimo na činjenicu da postkolonijalna

istraživanja u žarištu svojih interesovanja imaju ideološki i politički uticaj Zapada na druge kulture, onda nam se ovdje otvara mogućnost da roman analiziramo kroz prizmu postkolonijalne teorije. Kako bismo opravdali postkolonijalnu teoriju kao oslonac pri analizi romana *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo*, navedenom treba pridodati još i specifičnost odnosa Zapada prema Balkanu kao određenom geografskom i kulturnom prostoru kroz historiju te balkanizam kao skup mišljenja, predodžbi i stereotipa preko kojih se na Zapadu predstavlja Balkan, a koji je uvela Maria Todorova.

Prije svega, nameće se potreba da pojasnimo i definišemo pojam *neokolonijalizam*, ali i još neke termine koji s njim stoje u manje-više čvrstoj vezi. U Enciklopediji leksikografskog zavoda stoji da neokolonijalizam predstavlja nastojanja bivših imperijalističkih država da zadrže kontrolu nad bivšim kolonijama, a na tom tragu je i Websterov rječnik koji definiše neokolonijalizam kao termin koji označava kolonijalizam u vremenu nestanka imperija. U užem smislu teoretičari pod ovim terminom podrazumijevaju ugnjetavačku politiku razvijenih zemalja prema zemljama tzv. Trećeg svijeta, postsocijalističkim zemljama istočne i jugoistočne Evrope, zemljama Latinske i Južne Amerike itd. Treba spomenuti da je u uskoj sprezi s ovim pojmom i pojam imperijalizam koji označava politiku koja ima za cilj proširiti svoj uticaj na druge države i narode.

Nakon definisanja navedenih ključnih pojmova valja nam smjestiti roman *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo* u kontekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice. Sukladno tom zahtjevu, Enver Kazaz govoreći o ovom i o romanu *Sahib* Nenada Veličkovića, pojašnjava kako su oni, pored toga što su kulturološki i socijalni, ujedno i politički tranzicijski romani „koji tranziciju vide kao granični period u kojem se razobličuje ideologija neoliberalizma kao ekonomskog i birokratskog totalitarizma i procesa kulturne neokolonizacije“ (2008: 153). A zanimljivo je i zapažanje Davora Beganovića u tekstu pod nazivom *Formiranje alternativnih identiteta. Književnost tranzicije u Bosni i Hercegovini* objavljenom u časopisu Sarajevske sveske broj 27/28 iz 2010. godine:

Književnost koja u Bosni i Hercegovini nastaje nakon rata 1992-1995. u dvostrukome je smislu književnost tranzicije. Kao prvo, ona prati društvo koje se nalazi u prijelazu (lat. *transire* – prijeći); no, kao drugo, i ona je sam svojevrsan prijelaz – od književne produkcije koju bi se moglo, zlobno, proglasiti monolitičnom, nesklonom eksperimentu, ka inovativnim književnim praksama čiji smo svjedoci u jednome više negoli neinovativnom vremenu. (Beganović 2010: 211)

Navedena razmišljanja, u metaforičkom smislu, kao da upiru prstom u roman *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo* proglašavajući ga jednim od onih romana koji višestruko tretiraju tranzicijski period.

Iako smo u uvodnom obrazloženju naveli još neke autore koji bi se generacijski, ali i karikom poetičke bliskosti preko pojedinih svojih djela, mogli povezati s Veselinom Gatalom i njegovim romanom *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo*, cilj ovog rada je analizirati diskurse neokolonijalizma, potom ispitati ulogu i značaj dokumentarne građe, analizirati načine predstavljanja drugog. Također, možemo posmatrati i analizirati naratora/prevodioca. U sklopu analize osvrnut ćemo se i na pasivnost slabog subjekta te općenito na reakcije marginaliziranog drugog, a pozabavit ćemo se ličnom dramom naratora/prevodioca, tačnije posljedicama koje su direktni proizvod izrabljivačke politike Zapada.

Pitanje odnosa Zapada prema zemljama tzv. Trećeg svijeta, postsocijalističkim zemljama te prema Balkanu je konstantno aktuelno. Na tom tragu za uvod u analizu i interpretaciju romana *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo* Veselina Gatala poslužiti će nam pretpostavka da se na osnovu narativnog diskursa u kojem se naizmjenično pojavljuju fikcija i dokumentarna građa, te onog što je njime reprezentirano, mogu utvrditi obrasci dominantnog ponašanja i demonstracija moći Zapada, ovaploćenog u NATO-vim vojnim trupama i drugim organizacijama i institucijama, u odnosu na domicilno stanovništvo i institucije BiH.

Analiza diskursa neokolonijalizma u romanu *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo*

Autor gradi roman na dva nivoa:

- prvi nivo čini kazivanje/ispovijest naratora/junaka, prevodioca zaposlenog u SFOR-u (mirovnim trupama koje imaju za cilj očuvanje mira u BiH nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma). Priča koju nam narator tj. prevodilac kazuje tiče se perioda kojeg je proveo kao zaposlenik SFOR-a. U sklopu te ispovijesti narator/prevodilac nam pruža jedinstvenu priliku da osjetimo puls života u postdejtonskoj BiH. Da naslutimo krhkost netom uspostavljenog mira, da osjetimo napetost zaraćenih strana, da doživimo prelazak s jedne na drugu stranu podijeljenog grada...

- drugi nivo romana predstavlja originalni dokument, tj. Ugovor o radnom odnosu koji je potpisivalo civilno osoblje zaposleno u SFOR-u. Ugovor o radnom odnosu, čije se odredbe nalaze prije svakog poglavlja, eksplicitno nam daje uvid u samu srž izrabljivačkog sistema. Naime, spomenuti dokument zaposlenom ne nudi niti osnovna radnička prava niti bilo kakav oblik socijalne odnosno zdravstvene zaštite.

Što se tiče prvog nivoa romana kojeg smo prethodno ukratko predstavili, analizu ćemo početi interpretacijom teksta romana, ali prije toga pozabavit ćemo se analizom samog naslova romana. Naslov romana je, usudili bismo se reći, multidimenzionalan. Nesumnjivo je da je autor namjerno iskoristio blagodati poigravanja s riječima i značenjima kako bi potencijalnom čitaocu odmah u startu zagolicao znatiželju potaknuvši ga na razmišljanje i podražavajući mu horizont očekivanja. Multidimenzionalnost naslova romana ogleda se u sljedećem – autor koristi četiri riječi stranog porijekla (siesta, fiesta, orgasmo, riposo), dvije iz španskog, dvije iz italijanskog jezika, koje su na prvi pogled nasumično nabacane. Siesta je riječ španskog porijekla i užem smislu označava odmor, popodnevno odmaranje, a slično značenje u smislu odmora ili dokolice ima i italijanska riječ na posljednjem mjestu riposo. Preostale dvije riječi su: fiesta, druga riječ španskog porijekla, u značenju zabave, provoda i orgasmo (druga riječ italijanskog porijekla), u značenju vrhunca seksualnog užitka. Unutar značenjske dimenzije ove četiri riječi možemo uklopiti u konstrukciju koja bi na nekom metonimijskom nivou mogla predstavljati kategoriju koja se tiče ljudskog zadovoljstva i uživanja. Na ovo se bez svake sumnje može nadovezati i zvučna dimenzija naslova gdje ovako poredane (siesta, fiesta, orgasmo, riposo), ove četiri riječi preko asonance, aliteracije, rime i melodičnosti pojačavaju intenzitet naslova djelujući zajedno sa značenjem snažno na čitaočev receptivni sistem. Obje ove dimenzije izazivaju vedre asocijacije, ali zato treća dimenzija otkriva sasvim novi smisao naslova. Nju (treću dimenziju) sagledavamo na taj način što je autor odabrao navedene četiri riječi s ciljem da ih dovede u odnos sa skraćenicom SFOR koja bi predstavljala akronim odabranim riječima, a u stvari je skraćunica engleske sintagme Stabilisation Force koja je predstavljala međunarodne mirovne vojne snage pod zapovjedništvom NATO-a koje su imale za cilj očuvanje stabilnosti u BiH nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog ugovora. Nakon što smo uveli ovu dimenziju iskršava autorov ironijski stav jer se malopredašnje vedre asocijacije iz značenja stranih riječi i zvučne dimenzije sučeljavaju sa skraćenicom koja se tiče militarističkog

miljea i koja je na značenjskom nivou poprilično u suprotnosti s vedrinom ili bilo kakvim oblikom užitka.

U nastavku ćemo se osvrnuti na specifične dijelove teksta te slijedi pokušaj da se putem interpretacije pozabavimo prepoznavanjem diskursa neokolonijalizma. Posvetit ćemo pažnju prepoznavanju reprezentacije dominantnih obrazaca ponašanja i ugnjetavačke politike koju Zapad sprovodi indirektno preko instrumentarija oličenog u vidu mirovnih vojnih snaga. Sasvim je jasno da nećemo biti u stanju roman pratiti po poglavljima niti po nekom unaprijed utvrđenom redu zbog specifične narativne strukture, ali i dokumentarne građe, stoga ćemo sebi uzeti slobodu i interpretirati one dijelove teksta koji nam se učine najpogodnijima za prokazivanje diskursa neokolonijalizma. Ako se sada preselimo na polje teksta romana primijetiti ćemo kao uvertiru veoma lako uočljive tragove postratne tranzicijske atmosfere što potvrđuju i sljedeći citati:

Bio sam jedan od preživjelih koji su se klatarili gradom Mostarom u potrazi za bilo kakvim poslom koji ne donosi zatvor i robiju. Prazan stomak mi je tada počinjao sugerirati čak i zatvorsku ćeliju, pogotovo ako bi sve išlo uz pun tanjur, koji bi netko dodao tri puta dnevno kroz kakav prozorčić. I, mala djevojka me je dovezla razdrndanim automobilom bez registracije u drugi dio grada, iza zida koji se u to vrijeme malo tko usuđivao preći. (...) Kad sam stigao, nisam pitao što je za ručak. Mojoj staroj bi od tog pitanja navrle suze na oči. Rat je tek završio, a mi smo svi bili nezaposleni i temeljito opljačkani. (Gatalo 2004: 12–20)

„...živio sam u skromnom domu mojih, od stresova i gladi izmršavjelih roditelja“ (ibid: 26)

Dakle, nije teško iz gornjeg citata iščitati, ali i iz procjepa naslutiti, agoniju koja prožima vrijeme o kojem nam govori narator. Tranzicijski period je u ovom slučaju *obogaćen* svježim postratnim ranama i traumama što dodatno usložnjava situaciju.

Obrascce dominantnog ponašanja u odnosu na domicilno bosanskohercegovačko stanovništvo, karakteristične za pripadnike SFOR-a možemo pratiti preko brojnih primjera devijantnog ponašanja pa čak i ilegalnih radnji, a demonstracija moći Zapada ogleda se upravo u odsustvu odgovornosti za posljedice, ali i u djelovanju zapadnjačke birokracije. Između ostalog takav odnos omogućen je i činjenicom da je Bosna i Hercegovina u postdejtonskom periodu bila, bukvalno shvaćeno, kolonizirana država u kojoj

političku i vojnu moć u svojim rukama drže Zapadne sile o kojima je zavisna i ekonomski. Tako između ostalog najzorniji pokazatelji su bahatost pripadnika SFOR-a u svim interakcijama, počevši od saobraćajne kulture preko ilegalne trgovine, prostitucije... To se potvrđuje i u tekstu:

„Oni su kupovali stvari, uglavnom kartone cigareta i boce pića, koje bi potom, izašavši iz vojne baze, prodavali po znatno većoj cijeni. To se nekad zvalo šverc, danas se zove trgovina.“ (ibid: 42)

Jedan od neskrivenih oblika izražavanja dominacije i ugnjetavanja jeste diskriminacija. Postoje mjesta u tekstu koja reprezentiraju različite oblike diskriminacije kao što je vidljivo u citatima koji slijede:

„– Idemo...? – upita me Tomi.

– Ne. Znaš da je psima i civilima zabranjen ulaz – odgovorih.“ (ibid: 42)

ili

„– Gospodine, znate da je zabranjeno kupovat civilima u američkom pi-eksu. Moraću vas zamolit da iziđete – reče mi nervozno.“ (ibid:43)

Krucijalni dokaz otvorene diskriminacije i stvaranja situacije s binarnom oprekom nadređeni/potčinjeni, unutar reprezentirane realnosti ovog pripovijednog teksta jeste Ugovor o radu koji su potpisivali civili koji bi se zapošljavali u SFOR-u. Roman je strukturiran tako da se sastoji od poglavlja između kojih su umetnuti dijelovi stvarnog dokumenta tj. Ugovora o radnom odnosu. Mogli bismo pretpostaviti da je jedna od inovacija u književnim praksama postratne bosanskohercegovačke književnosti, koje detektira Beganović u već navedenom citatu, i uklapanje originalnih dokumenata u tekst romana. Gatalo legitimno uvodi autentičan dokument u tekst romana i time ne samo da ostvaruje garanciju vjerodostojnosti nego i pojačava njegovu estetičku vrijednost. Ako bismo napravili kratku digresiju i za trenutak se zadržali na strukturi romana, mogli bismo primijetiti da isti taj dokument, pored toga što je u metaforičkom smislu uzurpator, a u stvari perfidni instrumentarij preko kojega se vrši diskriminacija i potčivanje, istovremeno unutar strukture romana egzistira kao remetilački faktor jer njegov tekst remeti redoslijed poglavlja ubacujući se iza svakog poglavlja te i na taj način potvrđuje svoj značaj i ulogu unutar konstrukcije romana. S druge strane, osmotrimo li odredbe tog dokumenta primijetiti ćemo da su u njemu prekršena osnovna radnička, a samim tim i ljudska prava. Stoga, isti taj dokument unutar

konstrukta realnosti romana predstavlja možda i *najglasniji* iskaz protesta protiv ugnjetavačke politike i birokratije Zapada, što ovom romanu pridaje oreol angažovanosti i čini ga subverzivnim naspram neokolonijalističkog poretka. Autor poentira u posljednjem poglavlju gdje je narator/prevodilac nakon što je na radnom zadatku doživio saobraćajnu nesreću koja je ostavila na njegovo zdravlje teške i trajne posljedice, uložio žalbu komandi SFOR-a, nakon čega je uslijedio odgovor koji suštinski ogoljava štetnost neokolonijalističkog koncepta:

„General je uvažio pismo i naredio da mi daju još mjesec poštede. I dao da se u nove godišnje ugovore stavi kako se SFOR oslobađa odgovornosti za bilo što što nam se desi na poslu. Da se SFOR oslobađa bilo kakve materijalne odgovornosti ako netko od nas Morlaka što radimo u SFOR-u za vrijeme misije bude povrijeđen i ostane invalid.“ (ibid: 125–126)

Unutar ove analize čini se zanimljivim da se dotaknemo i pozicije slabog subjekta naratora. Naime, kao neko ko se nalazi u vrtlogu tranzicijskog trenutka, narator je, ispostavlja se slabi subjekt koji participira u raspodjelama koje nameće konzumerističko doba. On prihvata načela potrošačkog društva i hedonistički se naslađuje uživajući u blagodatima koje mu pruža trenutno zaposlenje i naknada za rad (koja je visoko iznad prosjeka).

„Hodao sam kao čovjek koji će imati platu kao tri kirurga, kao dva gradonačelnika, kao četiri predsjednika općine... (...) Za tisuću i petsto maraka se može kupiti petsto porcija ćevapa. Može se kupiti sedamsto i pedeset bureka. Može se kupiti petsto bureka u buregdžinici i tisuću jogurta u piljari.“ (ibid: 35–36)

„Potpisavši ugovor, nisam odmah shvatio da čovjek ne može pojesti petsto bureka na mjesec. Popiti petsto jogurta nije mnogo lakše. Ali za to čovjek može popiti čak stotinjak kava, tu i tamo pojesti šniclu, popiti pivo, kupiti patike, jaknu...“ (ibid: 61)

Istovremeno prihvata ulogu potčinjenog sve do onog trenutka kad nakon saobraćajne nesreće doživljene na radnom zadatku, na svojoj koži osjeti bič izrabljivačkog sistema koji ga nakon nesreće odbacuje bez ikakve vrste socijalnog, zdravstvenog osiguranja ili naknade, jer više nije sposoban za rad.

Na kraju, čini se bitnim spomenuti i kako naratorov lični usud aktivira osvješćavanje koje mijenja njegov pogled na cjelokupnu koncepciju odnosa

Zapada prema Bosni i Hercegovini i njenom stanovništvu, gdje se zapravo i krije motivacijski zamajac koji ga tjera da progovori o svemu tome u ispovijednom tonu.

Dvostruka drugost i preskakanje (ne)vidljivog zida

Budući da ćemo zanemariti predgovor u kojem narator romana *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo* objašnjava motive i razloge zbog kojih se odlučio da piše o sebi tj. doživljajima iz jednog perioda života, prelazimo na prvo poglavlje koje svojim uvodnim rečenicama sugerira naznake intimnog zapisa, ali i postmodernističko poigravanje s odnosom fikcije i faksije.

„Ja se u ovoj knjizi ali i u životu zovem... Ma, nije uopće bitno kako se zovem. Sve što piše u ovoj knjizi je istina. Osim onog što nije. Ili nije ništa... Odlučite sami.“ (ibid: 8)

Dakle, roman je pisan u prvom licu (osim teksta dokumenta) te se tekst uspostavlja kao intimna ispovijest naratora/prevodioca. Iako postoje pokazatelji da se ne radi o autobiografiji ipak valja napomenuti da se pripovijedni tekst (izuzmemo li dokument), bazira na nekim karakteristikama autobiografije. Vladimir Biti glede toga kaže kako moderni roman preuzima osobine autobiografije „radi ovjerovljavanja vlastita izvješćivanja“ (1997: 16). Uz ovo važno je istaknuti da narator/prevodilac odbija da se predstavi imenom. S obzirom da će se ispostaviti kako je naratorov identitet višestruk, Alma Denić-Grabić govoreći o jednom drugom romanu napominje kako „imenovanje koje, u jednu ruku odgovara za sebe također implicira drugost, stoga je strategija *skrivanja* neobjelodanjivanja imena zapravo strategija računanja na drugog i računanja s drugim“ (2010: 213). Kao što smo i napomenuli, naratorov identitet se uspostavlja na višestrukosti, a to se da ustanoviti indirektno kada nam iskrsava naratorovo odbijanje učešća u ratnim sukobima:

„Sve je počelo tako što sam preživio rat, skrivanje od mobilizacije i bezbroj oslobađanja.“ (Gatalo 2004: 13)

Odbijanje učešća u ratu u stvari predstavlja odbijanje svrstavanja na bilo koju od tri zaraćene strane. Upravo na tome počiva izgradnja naratorova identiteta. Njegov identitet se uspostavlja na granici, on ideološki ne pripada

dominantnim kolektivitetima što ga po defaultu stavlja u autsajdersku poziciju, ali mu istovremeno otvara i mogućnost djelovanja s obje strane *nevidljivog zida*.

„U Fjaki se skupljao manje-više normalan svijet. Pod normalnim svijetom podrazumijevam one koji su kao i ja izgubili rat samim tim što je počeo, ili su se tijekom, neki i poslije rata, dozvali pameti.“ (ibid: 13)

Značaj ovog dijela ispovijedi je bitan, između ostalog, i što onemogućava proklizavanje u ideološki obojen diskurs te instrumentaliziranje pripovijednog teksta u službu nacionalističkih ideologija. Svi ovi pokazatelji sugeriraju nam da je narator plod one endemske manjine iz urbanog miljea koja je, budući da je na vrijeme prepoznala besmisao međunacionalnih sukoba, uspjela da se odupre zovu vladajućih ideologija. Samim tim njegov identitet je, kao što smo rekli, granični. Granica koja je uspostavljena u romanu jeste nevidljiva barijera koja dijeli grad u kojem narator obitava na dva dijela u kojima vladaju dvije suprotstavljene nacionalističke ideologije. Ta nevidljiva barijera, *nevidljivi zid*, kako ga narator krsti, jeste rep, ali i svojevrsna opasnost, koja se vuče još iz rata.

„I mala djevojka me je dovezla razdrndanim automobilom bez registracije u drugi dio grada, iza zida koji se u to vrijeme malo tko usuđivao preći. (...) Bio sam tu, u Fjaki, savršeno siguran da mi nitko neće prosvirati metak kroz stomak zato što imam pogrešno ime ili što dolazim s pogrešne strane strane grada.“ (ibid: 13–14)

„Opet je umrlo govno u meni od straha dok sam prelazio nevidljivi mostarski zid, opet su me ispratili pogledi dok sam prelazio. A poneko je, Bogami, garant ponešto i zapisao...“ (ibid: 18)

„Tad sam se vratio doma kroz nevidljivi zid što je dijelio grad.“ (ibid: 19)

Baš ispred trga na kome je nekad prije rata bila robna kuća ‘Hit’, a sad stoji rupa gdje će, kažu, jednom biti kazalište, naiđoh na tri primjerka službeno nepostojeće specijalne policije, kako stoje i zločesto omjeraju žene i starce koji se usude otići na pijacu u suprotan im dio grada. Vojno sposobni tada nisu smjeli ni pomisliti na to da prelaskom nevidljivog zida oskrnave ratne tekovine. (...) Gledali su za mnom

sa izrazom nekuženju i slomljenom koncepcijom bogomdane podjele grada u kojoj su oni namjesnici neprelaska, voždovi separacije, lordovi ratom stečenog. (ibid: 35)

Lokalni prostor u kojem (pre)živi(ljava) narator oblikovan je, dakle, unutrašnjim proturječnostima i podjelama, a one su zapravo proturječnosti i samog tranzicijskog vremena. Tenzije i vonj netom utihlog rata koji se osjećaju izbijaju na površinu i u jednom trenutku kada narator svjedoči nemirima između dvije suprotstavljene skupine.

Hammer nas je doveo do Carinskog mosta, jedinog mosta što je zaista dijelio zonu Februara od zone Veljače. A na mostu... Na mostu je bila rulja što je prijetila šakama, vilama, štapovima, metalnim šinama, pogrdama; rulja što je prijetila smrću, kasapljenjem, zatiranjem sjemena, puštanjem krvi, kidanjem organa... (...) Stali smo ispred rulje na drugoj strani mosta, na zapadnoj, na strani mosta na kojoj se drugi mjesec Veljačom zove. I, nećete vjerovati: Sve je bilo isto. Kreature, oruđe, psovke, prljave kragne... (ibid: 79–80)

Traumatske posljedice rata koje osjeća narator isplivat će i onda kad se nakon saobraćajne nesreće liječio u SFOR-ovoj vojnoj bolnici pa zapao u delirijum izazvan predoziranje medikamentima. Halucinacije su (onakve kakve i jesu) predstavljene nepovezano, ali ističu se dva značajna momenta Zanimljiv je emocionalno nabijen momenat kada vidi svoje mrtve drugove (pretpostavljamo, poginule u ratu). Nacionalističke podjele uvlače se i poput malignih tumora razaraju svaku vrstu zdravog tkiva jer narator veli kako ih nije ni kolektivno oplakivao jer su (vidljivo preko imena), različitih nacionalnosti, a zato što se tako nije smjelo.

„U okularu vidjeh da su na plaži, pored Talijana koji je umirao od hemoragije, bili Alen, Međid, Joja, Pita, Toni, Vule, Nešo... Svi moji umrli, ne više mrtvi. Dolje su bili moji drugovi, za kojima sam plakao pojedinačno jer se za svima odjednom nije smjelo.“(ibid: 58)

Drugi momenat je kad halucinira da je pod težinom pune ratne opreme koje ne može da se oslobodi. Upravo nemogućnost oslobađanja od ratne opreme predstavlja metaforu ratnih trauma koje ga progone i kasnije nakon rata.

„Pokušao sam skinuti pancir. Nije išlo. Ni pušku ni opasač nisam mogao skinuti.“(ibid)

Između ostalog, nacionalistička koncepcija se zasniva i na detektovanju i produbljivanju razlika u odnosu na druge, a kako je jezik jedan od osnovnih stubova na kojima se izgrađuje nacionalistička struktura, očito je da su se nacionalistički puleni ustremili na produbljivanje jezičkih razlika pa se ovdje nazire ironija kao subverzija nacionalističkoj nakani ukрупnjavanja minornih jezičkih razlika.

„I ljeta Gospodnjeg tisuću devetsto devedeset i sedme, u mjesecu koji se u pola Mostara zvao siječanj, a u drugoj polovini januar... (...) Zapravo, naši vrli lideri su učinili da u mojoj polovini grada bude više umirovljenika nego penzionera... a oni koji preferiraju penzionere potjerali su ovamo umirovljenike. Tako vam je to kod nas.“ (ibid: 26)

Dakle, kao što vidimo, autsajderska pozicija naratora i njegov identitet koji se uspostavlja na granici jer ne pristaje na zadati kanon svrstavanja u nacionalističke skupove svjedoče o njegovoj drugosti u odnosu na one koji su pristali na ta nacionalistička svrstavanja.

Pošto nam naslov ovog poglavlja sugerira dvostruku drugost, vrijeme je da utvrdimo kako se ona realizira. Lik naratora, dakle, je granična figura, drugi u odnosu na sve one koji pripadaju pojedinim nacionalističkim grupacijama, a istovremeno je drugi u odnosu na Zapad tj. u odnosu na pripadnike SFOR-ovih snaga za koje i s kojima radi. On funkcionira sada i kao onaj diskriminirani subjekt u odnosu na Zapadnjački koncept o kojem je već bilo riječi u prethodnom poglavlju. Ova drugost realizirana je preko Ugovora o radnom odnosu, ali i preko različitih situacija u kojima se otvoreno prikazuje njegova subalterna pozicija.

Izvori

Gatalo, Veselin (2004): *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo*, Sarajevo – Zagreb: Naklada ZORO.

Literatura

- Alihodžić, Nina (2014): *Riječi kao farmakon/Romanesko propitivanje identiteta u postkolonijalnoj književnoj teoriji*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Biti, Vladimir (1997): *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Beganović, Davor (2010) „Formiranje alternativnih identiteta. Književnost tranzicije u Bosni i Hercegovini.“ U: Sarajevske sveske br. 27/28, Sarajevo: MEDIACENTAR SARAJEVO, str. 211–223.
- Burzynska, Anna/Michal Pawel Markowski (2009 [2006]): *Književne teorije XX veka*, Beograd: Službeni glasnik.
- Denić-Grabić, Alma (2010): *Bosanskohercegovački roman na kraju 20. stoljeća/ Konstrukcije narativnih identiteta: kraj stoljeća i bosanskohercegovački roman*, Brčko Distrikt BiH: BZK „PREPOROD“.
- Grabovac, Petar (2013): „Balkanizam kao retorika drugosti.“ Dostupno (20.4.2015.) na (<http://www.aurora.hr/>).
- Kazaz, Enver (2008): *Neprijatelj ili susjed u kući (Interliterarna bosanskohercegovačka zajednica na prelazu milenija)*, Sarajevo: RABIC.
- Lešić, Zdenko (2002): *Nova čitanja. Poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo: Buybook.
- Maluf, Amin (2003): *Ubilački identiteti*, Beograd: PAIDEIA.
- Said, Edward (1999): *Orijentalizam/Zapadnjačke predodžbe o orijentu*, Sarajevo: Svjetlost.
- Spivak, Gajatri Čakravorti (2011): „Mogu li podređeni da govore.“ U: POLJA/ Časopis za književnost i teoriju br. 468, Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada.
- Tichindeleanu, Ovidiu (2007): „Istočnoeuropska tranzicija i reakcionarni postkomunizam.“ U: Zarez br. IX/205, Zagreb: Druga strana d.o.o. str. 20–21.
- Todorova, Maria: (1999): *Imaginarni Balkan*, Beograd: Čigoja štampa.

Adresa autora

Author's address

Elvir Kopic
JU MSS "Safet Krupic"
Radnička bb
77240 Bosanska Krupa
Bosna i Hercegovina
elvirkopic@gmail.com

RECOGNITION OF THE CONCEPTS OF NEOCOLONIJALISM IN THE NOVEL SIESTA, FIESTA, ORGASMO, RIPOSO BY VESELIN GATALO

Summary

Bosnia and Herzegovina's recent past has witnessed the emergence of a series of novels whose thematic preoccupation is based on the actualization of the turbulent events of the war (1992–1995) and the post-war period. Recognizing the concepts of neocolonialism, i.e. the discourse of neocolonialism in the novel *Siesta Fiesta Orgasmo Riposo*, and then detecting the consequences that are a direct product of the exploitative policy of the West, is the topic of this paper. The paper tries to analyze the role of the narrator/character and shed light on his position as a marginalized other whose identity is actually formed at the border, reflecting at the same time the passivity of the weak subject and his existence within the complex mechanism of consumer society.

Keywords: postcolonial theory, neocolonialism, identity, Other, subject, border.

PRILOZI

STO TRIDESETA GODIŠNJICA GRAMATIKE BOSANSKOGA JEZIKA*

Muhamed ŠATOR
(1945-2004)

GRAMATIKA BOSANSKOGA JEZIKA ZA SREDNJE ŠKOLE, 1890.

VI.1.

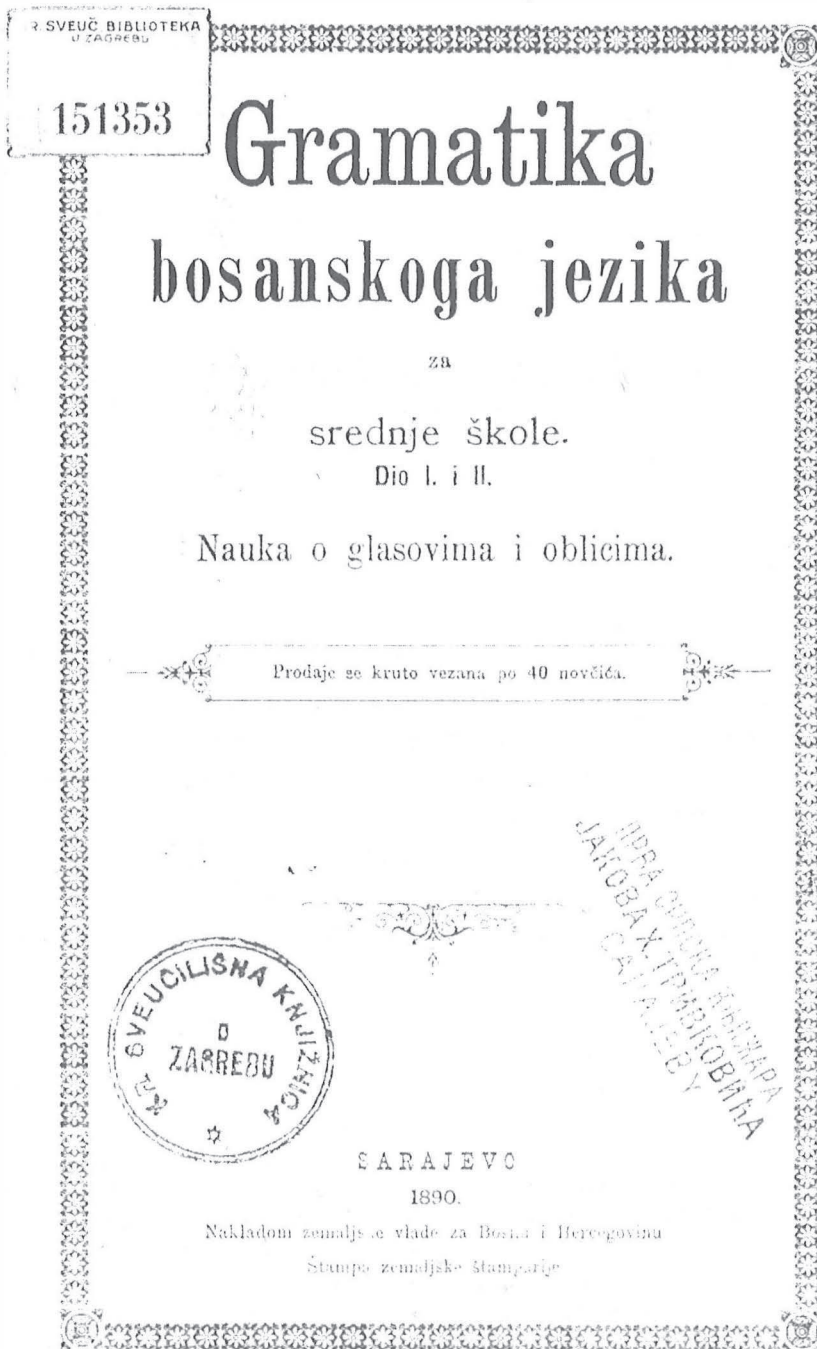
Razlozi štampanja *Gramatike*

Kao što je poznato, *Gramatika bosanskoga jezika* štampana je 1890. godine, ćirilicom i latinicom, a doživjela je nekoliko izdanja i bila udžbenik prema kome su se ravnali i iz koga su jezik učili mnogi školovani ljudi iz Bosne i Hercegovine. Ta činjenica je u našoj nauci gotovo potpuno zanemarena,¹¹³ a još uvijek nema detaljne studije o ovom udžbeniku, koji je za izgradnju jezičnog standarda u Bosni i Hercegovini bio temeljno polazište. *Gramatika* je na temeljima tadašnjih saznanja o jeziku sistematizirala jezičke činjenice i ustalila pravopisne odredbe u vremenu kada je i u Srbiji, a naročito u Hrvatskoj, još uvijek bilo mnogih pravopisnih dilema i različitih pravopisnih koncepcija.

---

¹¹³ Postojanje *Gramatike bosanskoga jezika* u našoj nauci gotovo je ignorisano. Iako je riječ o veoma vrijednom udžbeniku, koji nema samo kulturno-historijsku vrijednost, o ovoj *Gramatici* nije bilo spomena u našoj literaturi. Čak ni u programima katedri za jezik na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a ni na odgovarajućim grupama na pedagoškim školama i akademijama, za ovu *Gramatiku* nije bilo mjesta ni u široj literaturi. Savjetovanje o pravopisnoj problematici u Bosni i Hercegovini, održano u Trebinju 1976. godine polazilo je od pravopisnih odredbi u XX stoljeću (!) a *Gramatika bosanskoga jezika* (1890), koja je donijela pravopisne odredbe dvi je godine prije Broza, nije uopće spominjana kao što nisu pominjane ni mjere Zemaljske vlade u provođenju jezičke politike. *Gramatika bosanskoga jezika* je bila polazište za mnoge kasnije pisce gramatičkih udžbenika i priručnika, o čemu će biti riječi kasnije.

* Tekst iz knjige *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u Bosni i Hercegovini do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2004.

Naslovna strana *Gramatike bosanskoga jezika* 1890.

O *Gramatici bosanskoga jezika* u našoj nauci još uvijek ima veoma mnogo kontradiktornih stavova u kojima prevladava jedan potcjenjivački, pa i ignorantski odnos. Uz mnogo špekulisanja činjenicama jasno je izražena tendencija da se, čak i u ovom vremenu, sa dovoljno vremenske distance, prihvate sudovi srpskih historiografa koji su, preuzimajući procjene od prije više od jednog stoljeća o ovoj *Gramatici*, iz vremena buđenja nacionalne svijesti, sudili o njoj sa političkih a ne lingvističkih polazišta. Gotovo u svim tekstovima o *Gramatici bosanskoga jezika* (Kruševac, Bogićević, Pejanović, Papić, Kraljačić, Stančić i dr.) navodi se da je donošenje *Gramatike bosanskoga jezika* Benjaminu Kallayu bilo potrebno da bi učvrstilo njegovu teoriju o bosanstvu (bošnjaštvu) kao zajedničkoj nacionalnoj odrednici svih stanovnika Bosne i Hercegovine.¹¹⁴ Mada se ni taj element ne smije izostaviti niti isključiti, prešućivalo se da je jedan od osnovnih razloga što je Zemaljska vlada insistirala na štampanju posebnih udžbenika postojanje mnogo uvredljivih mjesta u udžbenicima koji su preuzimani iz Hrvatske, posebno kada je riječ o muslimanskoj i jevrejskoj omladini.

Već 15. februara 1881. Zemaljska vlada za BiH moli Zajedničko ministarstvo finansija¹¹⁵ da dâ preporuku kako postupiti prilikom korištenja udžbenika iz Hrvatske na području BiH. Vlada šalje mišljenje gimnazijskog učitelja Jovanovića o čitankama Smičiklase i Markovića, pa navodi da prema njegovom mišljenju te knjige nisu pogodne iz političkih i vjerskih razloga u bosanskohercegovačkim školskim zavodima. Prihvatajući takvo Jovanovićevo mišljenje, Zemaljska vlada traži da se iz čitanki izbace pojedini tekstovi. Drugu mogućnost Vlada vidi u tome da se traži od Hrvatske zemaljske vlade štampanje tih čitanki bez inkriminiranih tekstova, kojih prema Jovanovićevom izvještaju ima mnogo. Jovanović predlaže izostavljanje preko dvadeset tekstova, uglavnom epskih srpskih i hrvatskih narodnih pjesama kao što *su Boj na Kosovu, Krsto Frankopan u tuđini, Odbrana Sigeta, Kristovo krštenje, Lov na Badnjak, Sud u Hercegovini, Hajduk Veljko* i druge.¹¹⁶ Da je to bio osnovni razlog za donošenje posebnih udžbenika, potvrđuje autor prvog štampanog udžbenika za vrijeme Austro-

¹¹⁴ I sam Kraljačić tvrdi da Kallay nigdje direktno ne govori o bosanskoj naciji izuzev prilikom istupa u delegacijama (*Kalajev režim*, str. 230). Navodeći da samo list *Bošnjak* iznosi Kallayeve ideje o bosanstvu, Kraljačić na slijedećoj strani tvrdi da je ideja o bosanstvu bila presudna za nominiranje jezika imenom bosanskim.

¹¹⁵ ABiH, ZMF BH, 1527/1881.

¹¹⁶ Ibid.

Visoka Vlada!

4364/5
1885

Najpoznatiji potpisani dovršio je 1. 3. dis. svo-
je slovnice uoči visokopostolanskega naloga Te
visoke zemaljske Vlade od 13. septembra 1884
br. 14025 i držao se je tačno toga naloga i uvoza iz-
voda upravljen visokoj vladi putem ravnateljske
ovlaštene velike gimnazije dana 6. juna 1884 br. 137.
Isti se je izvodi požrtvovao da izgovori u vojnom zadatku
ali mu ipak ne bi mogao do prepise još jednom isto-
vo dijela niti primjere dječicom da tako bude oblik
prirodniji i pisano jasnije. Stoga molim visoku
vladu da bi mu blagoizvoljela izvršiti te nedostatak.
Primjeri koji se imaju opetovati obojanim pismom
nema, označeni su crvenom ili modrom slov-
kom, da ih tijekom lažije uz pomoć slogova u oba
izdavanja (latinskom i cirilicom) uvrstiti. Potpisani
se nada da će moći dovršiti 4. dis. (introdukciju)
do konca budućega juna 1885, a dotle molim visoku
vladu da bi blagoizvoljela dati cenzurirati
i u slučaju odobrenja imati prije tiskanja ova
tri dijela. Tako bi ostao samo 4. dis. koji i onako
nije dug, da se cenzurira i tiskna za vrijeme praz-
nika; te bi na taj način mogla biti dovršena
cijela slovnica do početka budućeg školskoga
godine.

U Sarajevu 21. maja 1885

F. Vuletić
gimnaz. učitelj

Pismo Franje Vuletića Zemaljskoj vladi u vezi sa pripremanjem rukopisa
Gramatike bosanskoga jezika.

Ugarske, *Početnice za osnovne škole*, Ljuboje Dlustuš, koji 1910. godine upravo u *Bosanskoj vili* piše sljedeće: “*Stalo se prigovarati knjigama, što ih je (Zemaljska vlada) uzimala iz komšiluka i djeci u ruke davala, naročito s muslimanske strane: ima štošta u njima što se protivi nauci i duhu Islama. Držeći se načela, da se ne smiju dirati ničiji vjerski osjećaji pa još najmanje u školi, naredila vlada, da se sastave nove školske knjige, mahsuz za škole u Bosni i Hercegovini. Najprije je mene zapala zadaća, da sastavim knjige za osnovne škole, a poslije profesora Vuletića, da napiše gramatiku za srednje škole.*”¹¹⁷ (podvukao M.Š.)

U bosanskohercegovačkim školama tada je u upotrebi bila Veber Tkalčevićeva i Divkovićeva Gramatika hrvatskog jezika, pa je Zemaljska vlada zatražila od Franje Vuletića, gimnazijskog profesora, da o njima napravi izvještaj.¹¹⁸ Vuletić navodi da u Veberevoj gramatici ima “*u dodatnim primjerima za objašnjenje pojedinih gramatičkih pravila mnoštvo za muslimane uvredljivih mjesta*”,¹¹⁹ pa Zemaljska vlada smatra da, pošto ne postoji gramatika koja bi u potpunosti odgovarala za upotrebu u bosanskohercegovačkim srednjim školama, treba napraviti gramatiku u kojoj neće biti “*za pojedine dijelove ovdašnjeg stanovništva uvredljivih mjesta*”. Gramatiku bi, prema mišljenju Vlade, trebalo napisati prema južnom narječju i prema fonetskom pravopisu. U istom dopisu Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija se kaže da je Vlada dala zadatak Vuletiću da napravi nacrt programa i da ga dostavi kako bi Vlada mogla dati odobrenje. Vuletić je to uradio i predložio da gramatika bude sastavljena prema *meridionalnom* (južnom) dijalektu sa odgovarajućom upotrebom gramatika Divkovića, Mažuranića, Vebera, Vitanovića, Daničića i Novakovića, te djela Miklošiča, uz napomenu da bi posao mogao završiti do kraja školske 1884/85. godine.¹²⁰ Ove činjenice potpuno su ignorisane i u literaturi o ovom periodu samo se marginalno govorilo. Navedeni razlozi za pravljenje i štampanje gramatike, kao i ostalih udžbenika, nikako nisu za potcjenjivanje u procjenama jezičke politike u ovom periodu. Što se oni nisu dosada spominjali, uzroke svakako treba tražiti u političkim a ne lingvističkim činjenicama.

¹¹⁷ Lj. Dlustuš: *Za narodno jedinstvo, Bosanska vila*, br. 12-15, 1910. Posebno ističemo da je tekst pisan 1910. godine, kada već nema Kallaya i kada Dlustuš nema razloga da piše drukčije sa priličite vremenske distance - gotovo trideset godina kasnije.

¹¹⁸ A BiH, ZMF, br. 3804/1884.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Ibid.

VI.2.**Izvještaj Davorina Nemanića o *Gramatici bosanskoga jezika***

Uvažavajući mišljenje Mitra Papića da ne postoji rukopis *Gramatike bosanskoga jezika*, svi autori koji su pisali o ovom udžbeniku, i historičari i lingvisti, polazili su od te činjenice dodajući svoje hipotetičke tvrdnje koje su stvarale sasvim pogrešnu sliku o ovom udžbeniku. Na taj način se stekla pogrešna slika i o cjelokupnoj jezičkoj politici koju je provodila austrougarska vlast. Međutim, u Arhivu BiH postoji spis br. 53-45/88 (4. VI i 25. VII 1888), u kome se nalazi originalni rukopis *Gramatike bosanskoga jezika* kao i izvještaj Davorina Nemanića, tadašnjeg direktora sarajevske Gimnazije. Nemanić je prema nalogu Zemaljske vlade pregledao rukopis, preradio ga zajedno sa Franjom Vuletićem, ali izvršio i brojne izmjene. Originalni rukopis *Gramatike bosanskoga jezika* u potpunosti daje drugu sliku od one koju su o njoj stvorili T. Kruševac, M. Papić, V. Bogičević, T. Kraljačić i drugi historičari, ali na temelju njihovih tvrdjenja i neki lingvisti (Lj. Stančić, M. Okuka, H. Kuna i gotovo svi koji su spominjali *Gramatiku bosanskoga jezika*). Mitar Papić čak izričito tvrdi: “*Tekst prvog rukopisa nije pronađen, pa se stoga i ne može uporediti sa tekstom prvog izdanja gramatike...*”¹²¹

Konstatujući da je na mnogim mjestima morao ozbiljnije intervenirati, Nemanić je istakao da je rukopis preopširan i pretrpan nepotrebnim činjenicama. Kao iskusan filolog, Nemanić je dobro osjetio nedostatak odgovarajućeg gramatičkog terminosistema, “*gramatičko-tehničke preciznosti*”, pa je mnoge Vuletićeve termine izmijenio, a primjere preuzete iz drugih gramatika dopunio, jer je smatrao da nisu dovoljno ilustrativni.

Nemanićeva rasprava sa Vuletićem ograničila se samo na prva dva dijela¹²² (nauku o glasovima i nauku o oblicima). Nemanić je insistirao da se iz rukopisa izbaci sve što je za učenike nerazumljivo, pa je svuda Vuletićev izrazito dijahron pristup jeziku nastojao da reducira i rukopis obogati primjerima iz svakodnevne jezičke prakse. To je jasno vidljivo iz Nemanićevog izvještaja, ali i iz prerađenog rukopisa *Gramatike*: izbačene

¹²¹ M. Papić: *Tragom*, str. 184.

¹²² U rukopisu je postojao i dio koji se odnosio na etimologiju, ali je on na Nemanićevu intervenciju uklonjen. Predviđeni dio koji se odnosi na sintaksu Vuletić je trebalo kasnije da uradi, ali je u Nemanićevom izvještaju vidljivo da je Vuletić bio na putu, te je zbog toga rad na rukopisu dugo bio usporen.

su “mnogobrojne upute o staroslavenskim inače arhaičnim i izumrlim oblicima”, potom napomene koje se odnose na historiju literature kao i “svi jezičko-historijski i naučni navodi i objašnjenja”, te oni oblici koji su “u narodnom govoru potpuno nepoznati”.

U rukopisu su vršene i brojne druge Nemanićevom rukom crvenom olovkom ispisane primjedbe i izmjene, tako da je rukopis *Gramatike* reduciran, prema Nemanićevim navodima, za oko 56 stranica. Šta je sve urađeno, koliko je rukopis Vuletićev, a koliki je udio Nemanićev, koliko su tačni Papićevi navodi da se Vuletić odrekao autorstva *Gramatike*, koliko je tačno da je Vuletić izričito tražio da se u uvodu kaže da se u gramatici jezik naziva bosanskim prema zahtjevima Vlade, može se vidjeti u originalnom rukopisu *Gramatike* – manuskriptu koji se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine. U arhivskim dokumentima teško je naći pravu potvrdu Papićeve tvrdnje (koju su gotovo svi lingvisti uporno ponavljali) kako je, navodno, Vuletić “postavio uslov da se naziv jezika motiviše intencijama režima ili da se na udžbeniku ne objavljuje njegovo ime kao autora.”¹²³

¹²³ M. Papić, *Tragom*, str. 182. Papić u daljem tekstu, ne navodeći bilo kakav izvor ili potvrdu svojih navoda, piše: “Stoga je postavio (Vuletić, op. M.Š.) uslov da se naziv jezika motiviše intencijama režima ili da se na udžbeniku ne objavljuje njegovo ime kao autora. Ta će gramatika, kao što ćemo vidjeti, biti objavljena bez potpisa autora. No, to ovdje ističemo da bi se znao razlog zašto se pojavljuje udžbenik bez potpisa autora. Naime, neki pisci koji su se bavili pitanjima škola i udžbenika nisu znali za ovu okolnost pa su ostajali nedorečeni ili su pogrešno navodili ko je pisac gramatike bosanskog jezika.” Čudi Papićeva namjera da u ovakvom svjetlu prikaže nastajanje *Gramatike bosanskoga jezika*. Tačno je da je Vuletić tražio da se izostavi njegovo ime kao autora. (vidjeti prilog: Nemanićev izvještaj Zemaljskoj vladi o *Gramatici bosanskoga jezika*). Međutim, tačno je i to da se Vuletić u originalnom manuskriptu udžbenika potpisao i da je to prekrizio crvenom olovkom Davorin Nemanić (Sve izmjene u originalnom rukopisu Nemanić je vršio crvenom olovkom). Teško je tvrditi da je Vuletićeva odluka bila politički motivisana kao što to tvrdi Papić. Gotovo svi tadašnji udžbenici su se pojavljivali bez imena autora (*Prva čitanka*, *Druga čitanka* i dr.). S obzirom na karakter izmjena koje je napravio Davorin Nemanić, pouzdano se može reći da je on koautor *Gramatike bosanskoga jezika*, te i to može biti razlog što se ovaj udžbenik pojavio bez imena autora.

VI.3.

Nominacija jezika i autorstvo *Gramatike bosanskoga jezika*

I oko naziva jezika *Gramatike* bilo je također mnogo iskonstruisanih i potpuno netačnih navoda, a Mitar Papić je ustvrdio da “*Vuletić, očigledno, kao stručnjak-slavista, a i kao patriota nije priznavao da postoji i poseban bosanski jezik.*”¹²⁴ Iako Papić ničim ne potkrepljuje tu svoju tvrdnju, niti se poziva na bilo koji dokument, svi autori koji su pisali o *Gramatici bosanskoga jezika* se pozivaju na ovaj izvor i na njemu grade, dalje, svoje hipoteze koje nisu dovoljno utemeljene (Kraljačić,¹²⁵ Stančić¹²⁶, Okuka¹²⁷ i dr.). Tačno je da je Vuletić tražio od Vlade da donese odluku o nazivu jezika u *Gramatici* (srpski, hrvatski, srpskohrvatski ili hrvatskosrpski), te tražio odgovor na to da li će biti štampana i ćirilicom i latinicom, ili dijelom

¹²⁴ M. Papić: *Tragom kulturnog nasljeđa*, 182.

¹²⁵ O Kraljačićevim hipotezama i iskonstruisanim tvrdnjama sa jasno izraženom tendencijom da omalovaži *Gramatiku bosanskoga jezika*, pokazujući da Kraljačić izvjesne lingvističke činjenice dovoljno ne pozna a da drugim manipulise, vrlo argumentovano pisao je dr. Dževad Jahić (Pregled, 2, Sarajevo, 1987).

¹²⁶ Dr. Lj. Stančić je na Papićevim i Kraljačićevim tvrdnjama izgradila gotovo cijelu teoriju o nominaciji bosanskoga jezika u ovom periodu. Mada se radi o zaista vrijednom i veoma ozbiljnom naučnom djelu, mora se istaći da je, vjerovatno sasvim nesvjesno, Lj. Stančić izvodila pogrešne zaključke vjerujući u Papićeve navode.

¹²⁷ Dr. M. Okuka je na XI kongresu slavista bivše Jugoslavije, u oktobru 1985. godine, prvi ukazao na to da *Gramatika bosanskoga jezika* zaslužuje širu naučnu pažnju sa stanovišta jezičkog sistema, njegove interpretacije i inaugurisanja tadašnje jezičke politike, ali i u izučavanju povijesti zajedničkog jezika Srba, Hrvata, Crnogoraca i Bošnjaka. Međutim, u jednom dijelu svoje studije Okuka bazira svoje postavke na Papićevim, što je veoma upitno, posebno u dijelu gdje govori o bosanskom jeziku i njegovoj nominaciji. *Gramatici bosanskoga jezika iz 1890. godine* Okuka se vratio ponovo nakon štampanja reprint-izdanja ovog udžbenika 1994. godine (Bosanska riječ, Wuppertal), pa je u tekstu *Gramatike i nacionalna ideologija* (Srpski jezik, broj 4/1-2, Beograd, 1999) opetovao neka netačna tvrđenja preuzeta od Mitra Papića u vezi sa tobožnjim Vuletićevim uslovljavanjem nominacije jezika i štampanja *Gramatike* bez potpisa autora. Navodeći da “*obični smrtnici ne znaju vrijeme nastanka ove knjige*”, Okuka reprint-izdanje markira kao propagandno-politički čin smatrajući da “*ovo djelo trebalo da posluži, prije svega, onoj orkestraciji mišljenja koji dokazuju kontinuitet bosanskog književnog jezika, njegovo protjerivanje iz oficijelne upotrebe u Bosni i Hercegovini i njegovo vaspostavljanje u najnovije vrijeme*”. Zaista, “obični smrtnici” nisu znali pravi historijat nastanka *Gramatike bosanskoga jezika*, jer je čitavo stoljeće “*orkestracija mišljenja*”, svjesno sakrivajući činjenice, obmanjivala naučnu i drugu javnost pišući da ne postoji manuskript ovog udžbenika u Arhivu Bosne i Hercegovine.

1890 I A 53-45
Gramatika
Slovnica
44688
58
13/5 20
jezika bosanskoga Rep
srednja učilišta
za škole

sastavio
po nalogu visoke kancelarije vlade
za Bosnu i Hercegovinu

~~Franjo Vuletić
učitelj jezika
na velikoj gimnaziji
u
Sarajevu.~~

Dio I. i II.

Glasoslovlje i Oblikoslovlje.

Manuskript naslovne strane Gramatike bosanskoga jezika iz koga se vidi da se Franjo Vuletić potpisao kao autor. Izmjene termina Slovnica u Gramatika, te srednja učilišta u srednje škole kao i prekriziivanje Vuletićevog imena (crvenom olovkom) uradio je Davorin Nemanić.

latinicom dijelom ćirilicom.¹²⁸ Pošto je ovdašnji zemaljski jezik bosanski, kako navodi Zemaljska vlada, Vuletić traži da se odluči o nazivu jezika u ovom udžbeniku. Prosljeđujući to mišljenje, Zemaljska vlada traži od Zajedničkog ministarstva finansija da se nakon završetka Vuletićevog rada, prije štampanja, gramatika da na pregled stručnjacima (pismo je upućeno 18. VI 1884). Zajedničko ministarstvo finansija odgovara 30. VI 1884. i napominje da se bosanski đaci treba da emancipiraju i, određujući da naziv jezika u gramatici bude *bosanski*, te da se štampa ćirilicom i latinicom, ističe da bi na osnovu te gramatike za gimnazije trebalo pisati ostale knjige za osnovne škole. Dakle, obavezno se računa na pravopisne odredbe koje bi bile primijenjene i u ostalim udžbenicima, što je zaista kasnije i učinjeno.

Gramatika je u stabiliziranju jezičkih normi učinila još više nego Vladine odluke o pravopisnim odredbama 1883. godine. Međutim, i danas gotovo kao da su zadržani nacionalno-romantični i neutemeljeni sudovi *Bosanske vile* koja je 1890. godine *Gramatiku* dočekala ovakvim riječima: “Kao što vidimo knjiga je napisana za upotrebu u srednjim školama. U njoj je nauka o glasovima i oblicima. Ovo sada samo uzgred spominjemo, moleći svakog našeg čitaoca, da se ne začudi natpisu, jer to nije nikakva novina; odavno mi viđamo na školskijem svjedodžbama taj naziv. Eto u gimnaziji sarajevskoj uči se zemaljski jezik, a u preparandiji i trgovačkoj školi bosanski! A sad eto dočekasmo da se i knjige pišu i štampaju sa natpisom bosanski jezik. Jamačno će na skoro izbiti otkle i gramatika hercegovačkog jezika, jer tako bi zahtijevala ravnopravnost. Inače, Hercegovci su u pravu da protestiraju, zašto će oni učiti bosanski, a ne hercegovački”.¹²⁹ Ako se i mogu razumjeti ovako intonirano reagovanje *Bosanske vile* u vremenu pojave *Gramatike*, kada se gotovo sve stvari mjere nacionalnim aršinom, pisanje *Bosanske vile* nikako se ne može prihvatiti kao bilo kakav naučni, pogotovo ne lingvistički argument što je to poslužilo T. Kraljačiću,¹³⁰ pa i drugima da daju svoje pogrešne sudove. Ni tvrđenje Miloša Okuke¹³¹ da je odmah po izlasku *Gramatika* u Bosni i Hercegovini doživjela “strahovitu kritiku” ne može se u potpunosti prihvatiti mada je i list *Bošnjak* govorio o tim kritikama iz svog romantičnog fokusa. *Gramatiku*

¹²⁸ A BiH, ZMF, br. 3804/1884.

¹²⁹ *Bosanska vila*, br. 17, 1890.

¹³⁰ Kraljačić, n. d., Sreto Tanasić: *Jezička situacija u Bosni i Hercegovini*, Jezik i demokratizacija (zbornik radova), Sarajevo, 2001.

¹³¹ M. Okuka, *O kodifikaciji “bosanskog jezika”*.

su s kritikama dočekali uglavnom srpski krugovi, posebno listovi iz Srbije, gdje je, u suprotstavljanju svemu onome što je donijela austrougarska vlast, svaki argument bio dragocjen. Međutim, Miloš Okuka¹³² je s pravom ukazao da *Gramatika* zaslužuje širu naučnu pažnju procjenjujući da ovo djelo, pravljeno prema Vukovim i Daničićevim principima, oslanjajući se na zajednički jezik, sistematizira jezičke činjenice do kojih je došla tadašnja nauka o jeziku “*imajući na umu namjenu djela i bosanskohercegovačku sociolingvističku sredinu, konfesionalno izmiješanu i razjedinjenu*”.¹³³

Kao što je već rečeno, Mitar Papić je, također, iznio diskutabilnu tvrdnju da je Vuletić izričito tražio da se u uvodu kaže da se u gramatici jezik naziva prema zahtjevu Vlade, te da “*je postavio uslov da se naziv jezika motiviše intencijama režima ili da se na udžbeniku ne objavljuje njegovo ime kao autora*”¹³⁴ Ovu svoju tvrdnju Papić nije potvrdio nikakvim dokumentom, a u dokumentima iz Arhiva BiH na koje se poziva u tom tekstu takve decidue potvrde nema. U Arhivu BiH postoji pismo Franje Vuletića od 21. maja 1885. uz akt 4364/1885, ali u njemu nema spomena navoda iz Papićevog teksta. Ovaj na prvi pogled nevažan detalj bio je povod da se na njemu, pozivajući se na Papića, ustvari na nepostojeći dokument, grade čitave teorije i postavke o nepriznavanju i nepostojanju bosanskoga jezika. Termin *bosanski jezik* je, uz *hrvatski* i *srpski*, pa i *zemaljski*, postojao u kontinuitetu i u Bosni i Hercegovini još od XV stoljeća, pa pripisivanje Kallayu da je on taj termin izmislio potpuno je neargumentovano, jer to nema nikakvo naučno utemeljenje. Franjo Vuletić nije mogao biti protiv tog naziva, jer je u Gimnaziji u Sarajevu predavao predmet pod tim imenom - *Bosanski jezik*, što se vidi i u svjedožbama a i ostalim dokumentima gdje se kao službeni jezik navodi – *bosanski jezik*. Kao što je poznato, taj naziv imao je svoju historiju još od XV stoljeća, a još prije dolaska Austro-Ugarske taj termin se upotrebljavao u zvaničnim aktima, posebno nakon osnivanja Vilajetske štamparije 1866. godine. Taj naziv je bio ekvivalent nazivu srpski i hrvatski u čitavom tom periodu.

Naziv *bosanski* izazivao je otpore u drugoj polovini XIX vijeka i počeo se potiskivati upravo u vrijeme buđenja nacionalne svijesti i opredjeljivanja pravoslavaca kao Srba a katolika kao Hrvata u Bosni i

---

¹³² Ibid.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ M. Papić, n. d.

Predgovor

Sastavio sam ovu knjigu po najboljim slovnicama, što ih imamo, a osobito sam se držao slovnica gg. Daničića, Rudmanića i Novakovića kao što je svaki moći sagabrati. Noza u nju nije sam unaglas ništa, već uspoređujući pravila spomenutih slovnica sa ordoniranim govorom što sam našao da potpuno odgovara, to sam i poprimio. Terminologiju latinsku pridodao sam, da tijekom odgovori slovnica i drugih jezika, što se podičavaju - Želio sam od svega oca da izgradim knjigu, koja bi potpuno odgovarala svrhi, te se za sve predavanja, časom šteteći ni truda ni vremena, koliko sam mogao, da to polučim. Ali li je to toga nijesam polučio, nek izvole što u korijaci ispraviti i dojaviti mi nedostatk i pogreške, na čem im im biti u oca zahvalan. Nazvao sam ovu knjigu, slovnica jezika bosanskoga po nalogu visoke zemaljske vlasti, koj glas: Diese Grammatik hat den Titel: Grammatik der bosnischen Sprache für Mittelschulen zu führen.

U Sarajevu o duhovima 1885

Pisač

Predgovor koji je Vuletić napisao za Gramatiku bosanskoga jezika. Predgovor je prekrizio zelenom olovkom D. Nemanić pa Predgovor nije štampan ni u jednom izdanju ovog udžbenika.

Hercegovini.¹³⁵ Zbog toga je Kallayeva politika bosanstva i nailazila na otpore. Istu sudbinu doživio je i naziv jezika mada Kallay ništa nije izmišljao: on je takvo stanje zatekao, jer je termin *bosanski jezik*, kao i fonetski način pisanja, bio uobičajen sve do njegovog dolaska. Kallay je to jasno potvrdio riječima: “Naziv *bosanski* niti je izmišljen, a još manje importiran. To je naziv zemlje i kao takvog ga je Vlada usvojila.”¹³⁶

Isto bi se moglo reći i za Papićeve tvrdnje da je Vuletić postavio uslov da se na udžbenik ne stavlja njegovo ime. Međutim, u čitavoj drugoj polovini XIX vijeka, čak i u vrijeme Turske, udžbenici (*Bukvar* 1866, *Čitanka* 1868), kao i sve čitanke za vrijeme Austro-Ugarske (*Prva čitanka*, *Druga čitanka* i ostale) štampale su se bez imena autora, ali je samo nepostojanje naziva autora *Gramatike bosanskoga jezika* bilo sporno. Osim, toga Vuletić je sam naveo da je gramatiku sastavljao prema djelima drugih autora¹³⁷ a pravopisne odredbe je očigledno napravio prema zaključcima Vladine Komisije za jezik. *Gramatika* je doživjela nekoliko izdanja, ćirilicom i latinicom, a izdanje 1908, kao i posljednje 1911. godine, štampano je pod nazivom *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika*, isto tako bez naziva autora. Pretpostavka Lj. Stančić da je ime autora izostavljeno zbog toga što je bilo zaboravljeno (!) ko je autor (pošto je F. Vuletić umro 1902. godine) teško je održiva, jer je austrougarska vlast vodila veoma urednu dokumentaciju o svemu, pa i o autorima udžbenika. Osim toga, Franjo Vuletić je bio ugledni poznavalac jezika, jedan od rijetkih u Bosni i Hercegovini koji je u tom vremenu imao savremen pristup jeziku.

Očigledno je da je bio sporan samo naziv jezika, a ne sadržaj *Gramatike*. Optuživanje Kallaya da je bio za stvaranje nekakvog posebnog jezika ili posebnog bosanskohercegovačkog jezičkog standarda zaista je neutemeljeno. *Gramatika bosanskoga jezika*, što nije sporno, pravljena je prema vukovskim i daničićevskim načelima, dakle onim istim prema kojim

¹³⁵ O tome je iscrpno pisao Muhamed Hadžijahić u knjizi *Od tradicije do identiteta*. Prema navodima Mustafe Imamovića (u knjizi *Pravni položaj i unutrašnji razvitak BiH od 1878-1914*, Sarajevo, 1976), sredinom šezdesetih godina prošlog vijeka osnovano je u Sarajevu društvo sa ciljem uvođenja imena Srbin. Vladislav Skarić navodi da su članovi društva izlazili na sarajevske carine da bi dočekivali seljake kojima su govorili da ne treba da se zovu riščani nego Srbi. Kasnije je slično društvo osnovano i među sarajevskim katolicima. (V. Skarić: *Sarajevo od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*).

¹³⁶ Lj. Stančić: *Lingvistička terminologija...*

¹³⁷ A BiH, 3804/1884.

su pravljene Brozov *Pravopis* (1892) i Maretićeva *Gramatika* (1899).¹³⁸ Ona je u suštini, što potvrđuju i Kuna i Stančić, a i Miloš Okuka, *gramatika vukovskoga tipa* koja je polazila od domaćih bosanskohercegovačkih specifičnosti. Samom tom tvrdnjom demantuju se navodi da je Kallayeva jezička politika išla za tim da rasloji jezik i da jezik u Bosni i Hercegovini odvoji od jezika u Srbiji i Hrvatskoj. Čini se upravo da je bilo obrnuto, jer je cilj austrougarske politike i bio da Srbiju odvoji od Rusije, a to se, bez sumnje, radilo i Vukovom reformom, što je inicirao Jernej Kopitar kao austrougarski službenik.¹³⁹ Riječ je, u suštini, o skretanju literarno-jezičkih procesa u jednu maticu u vremenu kada su koegzistirale različite jezičke norme. Udio *Gramatike bosanskoga jezika* u približavanju jezičkog izraza i ujednačavanju pravopisa na južnoslavenskim prostorima je veoma značajan, a to potvrđuje ne samo njena struktura, nego i njene pravopisne odredbe, pa i cijela koncepcija, tako da je njena uloga sasvim suprotna od one koja joj se pripisuje o posebnom, bosanskom jeziku, drukčijem od srpskog i hrvatskog. Ona je doprinijela stabiliziranju i ujednačavanju pravopisnih normi u tada haotičnom jezičkom prostoru u kome su vladale divergentne jezičke i pravopisne koncepcije. Nikako se ne može reći da je *Gramatika*, u načelu, normirala drukčije jezik od tzv. vukovskih težnji, prihvaćenih u Srbiji i onih koje će prihvatiti kasnije Broz u *Hrvatskom pravopisu* (1892) i Maretić u svojoj *Gramatici* (1899).

Podršku nazivu bosanski jezik dao je i tada vodeći bečki slavista Vatroslav Jagić, a časopis *Bošnjak*¹⁴⁰ donosi integralni njegov tekst prilikom diskusije o jeziku u Bosni i Hercegovini u Zajedničkom parlamentu Austro-Ugarske. Dajući punu podršku nazivu bosanski jezik, Jagić kaže: “*U takijem prilikama smatram sasvim opravdano, što se mudra uprava služi izrazom, koji odgovara nazivu zemlje, pa ga nikako nije izmislila Nj. preuzvišenost, već se u 17. i 18. vijeku upotrebljavao*” da bi kasnije napomenuo da su u Bosni “*sve publikacije...pisane uzornim jezikom i to onim, što ga Srbi zovu srpskim, a Hrvati hrvatskim jezikom*”. Donoseći ovaj Jagićev tekst, Redakcija *Bošnjaka* u uvodniku ističe da je do okupacije to bio jedini naziv za jezik, “*te da su se onda istom u zemlju ušuljali* (podvukao M. Š.) *drugi*

¹³⁸ H.Kuna, *Neki problemi jezičke standardizacije...*, Lj. Stančić: *Lingvistička terminologija...*

¹³⁹ Takvu tvrdnju iznio je J. Pogačnik u tekstu *Kulturno-politički kontekst Vukova djelovanja*, Zbornik o Vuku Karadžiću.

¹⁴⁰ *Bošnjak*, VI/1896, broj 29.

nazivi". U navedenom citatu ima istine, jer se, kao što smo vidjeli¹⁴¹, u periodu buđenja nacionalne svijesti termin srpski i hrvatski intenzivnije počeo upotrebljavati tek u drugoj polovini XIX vijeka, jer termin bosanski jezik do tada osim Bošnjaka i bosanskih franjevaca upotrebljavaju i Dubrovčani, ali i hercegovački srpski prvaci, pa i hercegovački ustanici.¹⁴² Taj termin je bio uobičajen nekoliko vijekova, i o njemu se bez pravih argumenata i danas veoma često, i u srpskim i u hrvatskim krugovima, bespotrebno sa nipodaštavanjem govori.

Vatroslav Jagić je kasnije¹⁴³ o tome pisao, pošto je zbog svoga izjašnjavanja za termin bosanski jezik imao neprilika, jer su u Beču izbile demonstracije srpskih (ili hrvatskih ?) studenata pred njegovim stanom. I tada, pored izvjesnog opravdavanja, Jagić ističe "*da se nema pitati, kako se on jezik zove, već kakvim se jezikom služi*" pa ponavlja ono što je rekao 1896. godine: to je onaj isti jezik koji u Beogradu zovu srpskim a u Zagrebu hrvatskim. Papićev navod¹⁴⁴ da se radi o brzopletoj Jagićevoj odluci, koja nema naučno utemeljenje, i koja je zasnovana na političkim opredjeljenjima, teško da bi se mogao prihvatiti. Jagić se našao na udaru nacionalno probuđene srpske i hrvatske omladine i svakako je, sa današnjeg stanovišta, neuputno kritikovati tako uvaženog jezičkog autoriteta kakav je u slavistici bio ovaj poznati hrvatski lingvist.

---

¹⁴¹ Vidjeti napomenu 135.

¹⁴² M. Hadžijahić; n. d.

¹⁴³ V. Jagić: Spomeni mojega života, Beograd 1934.

¹⁴⁴ M. Papić; Tragom...

7

Gdje je što.
(Dio I.)

§. 1.	Što je slovnica i kako se dijeli	str.
§. 2.	Što su glasovi	"
" 3.	Što su osnove	"
" 4.	Što su obliki	"
" 5.	Što je rječnica	"
" 6.	Pismena	"
" 7.	Kako je postala cirilica	"
" 8.	" " " latinica	"
" 9.	Što se dijeli glasovi	"
" 10.	" " " suglasnici	"
" 11.	Glasovi u jetoni i suglasnici	"
" 12.	Spajanje ili apajanje	"
" 13.	Spajanje	"
" 14.	Duljanje	"
" 15.	Čišćenje	"
§. 16.	Zijev	"
" 17.	Što ostaje zijev	"
" 18.	Što je i ja napćenih suglasa	"
" 19.	Glasnik se oduzima ili dodaje	"
" 20.	Kako se dijeli suglasnici	"
" 21.	Spajanje i odvajanje suglasnika	"
" 22.	Utvrdavanje	"
" 23.	Pretvaranje glasa	"
" 24.	" slova L	"
" 25.	Razjednačavanje suglasnika	"
" 26.	Pismena ili predijetaj	"
" 27.	Spajanje i ispadanje	"
" 28.	Što je ostaje i ja napćenih slova i r	"
" 29.	Staroslovenske A. i. r.	"
" 30.	" " " " " " " "	"
" 31.	" " " " " " " "	"
" 32.	" " " " " " " "	"
" 33.	Gdje se kojim najjačim govorom	"
" 34.	Trnjski jezik	"
" 35.	Kako se dijeli jezici i istoim govor	"
" 36.	Obični svijet narječja	"
" 37.	Prigovoru zamjenice što	"
" 38.	Pisani	"

4

Sadržaj (Gdje je što) pisan Vuletićevom rukom prekrizio je Davorin Nemanić.

VI.4.

Šta je sve Davorin Nemanić mijenjao u rukopisu *Gramatike bosanskoga jezika*

Očigledno je da je Davorin Nemanić bio obrazovaniji lingvist od Franje Vuletića.¹⁴⁵ Da je Vuletić potpuno uvažavao njegove primjedbe, može se vidjeti u cjelokupnom rukopisu *Gramatike*, u kome su Nemanićeve intervencije, izmjene i dopune, ispisane crvenom olovkom. Te Nemanićeve intervencije u rukopisu su tolike da se može reći da je, ustvari, Nemanić koautor *Gramatike bosanskoga jezika*, što će se vidjeti u daljem tekstu.

Već u naslovu Nemanić je Vuletićev naslov *Slovnica* jezika bosanskoga za srednja učilišta izmijenio u novi naziv Gramatika jezika bosanskoga za srednje škole, a Vuletićev tekst “*sastavio po nalogu visoke zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Franjo Vuletić učitelj jezika na velikoj gimnaziji u Sarajevu*” prekrizio crvenom olovkom dodajući ispod njega tekst *Dio I. i II. Glasoslovlje i Oblikosovlje*. I po ovoj Nemanićevoj intervenciji može se vidjeti da se Vuletić nije odrekao autorstva, jer je jasno da je naziv udžbenika, kao i eliminisanje imena autora sa naslovne strane, izvršio Nemanić, koji se vjerovatno na to odlučio zato što je njegov udio u pravljenju konačnog teksta bio možda i veći nego Vuletićev.

Davorin Nemanić je kao redaktor rukopisa prekrizio (ovaj put ne crvenim mastilom nego zelenom olovkom) i *Predgovor* Franje Vuletića koji je istakao da se prilikom pravljenja udžbenika koristio postojećim gramatikama (Daničića, Budmanija i Novakovića) upoređujući “*pravila spomenitujeh slovnica sa ovdašnjim govorom*”. Svoj *Predgovor* Vuletić je završio riječima: *Nazvao sam ovu knjigu “slovnica jezika bosanskoga” po nalogu visoke zemaljske vlade, koji glasi: “Diese Gramatik hat den Titel: Gramatik der bosnischen Sprache für Mittelschulen zu führen.”*

Osim izmjene mnogih termina i dopisivanja novih primjera Nemanić je vršio i smjeliye intervencije u rukopisu, tako da je tekst ispisan crvenim mastilom (Nemanićev) gotovo jednak tekstu ispisanom crnim mastilom (Vuletićev). Ako se poredi štampani tekst u *Gramatici bosanskoga jezika* sa originalnim rukopisom, i onim sa Nemanićevim ispravkama, može se vidjeti da postoje bitne razlike u *Prvom dijelu*, u poglavlju prvom. Taj dio u štampanom tekstu u *Gramatici* sadrži, latinicom, štampane i pisane grafeme

¹⁴⁵ Davorin Nemanić je bio istaknuti slavist koji je objavljivao svoje studije o slavenskim jezicima u tadašnjim časopisima. Poznat je po svojoj studiji o čakavskom dijalektu.

(*pismena*), potom, na dvije strane, crkvenu, građansku i bosansku ćirilicu (bosančicu, bukvicu) s dvije tabele, a) "*lapidarna pismena u bosanskim natpisima*" i b) "*bosančica u rukopisu.*"¹⁴⁶ Međutim, u originalnom rukopisu *Gramatike* bilo je predviđeno da se ispišu, štampana i pisana, latinična i ćirilična slova (*pismena*), što je bila zamisao Vuletićeva, ali i slova bosančice (*bosanice*), što je dodao crvenom olovkom Nemanić. Zbog toga što je *Gramatika* štampana i ćirilicom vjerovatno je donesena odluka da se ide sa bosančicom koju je nakon rada na rukopisu objavio Ćiro Truhelka u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1889.

Od značajnijih intervencija u Vuletićevom rukopisu Nemanić je uradio slijedeće:

- Izbacio je poglavlja *Kako je postala ćirilica* (str. 16 rukopisa), *Kako je postala latinica* (16), *Gdje se kojim narječjem govori* (Glava VII, str. 38 rukopisa), *Književni jezik* (Glava VIII-39), *Kako se dijeli južni i istočni govor* (s posebno izdvojenim osobinama južnog govora -str. 40, dubrovačkog narječja - str. 41, hercegovačkog govora - str. 42, istočnoga govora - str. 43), *O izgovoru zamjenice što* (str. 44) (Glava IX - str. 39 i dalje), *O naglasku samostalnih riječi* (Glava XVI - str. 63 i 64), zatim Glavu XVII - *Narodni jezik uveden u književnost* (str. 64-65), *Južni govor uveden u knjigu* (str. 66).

- U poglavlju o morfologiji (*Oblikoslovlje* - drugi dio) također je napravljeno mnogo izmjena, posebno u terminologiji, a izbačene su mnoge napomene koje se odnose na historiju jezika. Često su te izmjene veoma radikalne, a prekriveni su čitavi dijelovi sa primjerima, dopisivani novi, tako da je gotovo više teksta ispisanog crvenim mastilom (Nemanićevog) od teksta Vuletićevog (crnim mastilom).

U ovom poglavlju izbačen je tekst koji se odnosi na akcent imenica prilikom promjene (str. 106-112). Izmijenjen je gotovo u potpunosti tekst o promjeni zamjenica (str. 115 i dalje). Iako u poglavlju o pridjevima ima manje Nemanićevih intervencija, prekrivene su od str. 150 sve napomene o promjeni pridjeva određenog vida kao i obrasci za promjenu. Dio koji se odnosi na komparaciju pridjeva gotovo je potpuno prekriven i dodat je novi, Nemanićev tekst (str. 154 i dalje). Kao i kod imenica i zamjenica, i ovdje je izbačen dio koji se odnosi na akcent (naglasak), str. 159 -161. Vuletićeve

¹⁴⁶ M. Okuka je naveo da su tabele Vuletićevo djelo. Međutim, ove tabele su naknadno ubačene u udžbenik i nisu djelo F. Vuletića, jer ih je on preuzeo od Ćire Truhelke (GZM, 1889).

3. ³ Priloge prv. Pomena Glava I (5) (4 redak)

1. glasovi

8. 6. Pisana Pomena (6)
 A. tiskana

Ovaj red za lat.
 isdanje - a ciril.
 isdanje - a ciril.
 red ciril. azbuk.

Latin.	A a, B b, C c, D d, E e, F f, G g
Ciril.	A a, B b, C c, D d, E e, F f, G g
Latin.	H h, I i, J j, K k, L l, M m, N n
Ciril.	X x, H h, J j, K k, L l, M m, N n
Latin.	O o, P p, R r, S s, T t, U u, V v
Ciril.	O o, P p, R r, S s, T t, U u, V v
Latin.	Z z, C c, (Dj dj), G g, I i, J j
Ciril.	Z z, C c, (Dj dj), G g, I i, J j
Latin.	Š š, Č č, Dž dž, Ž ž, Dž dž
Ciril.	Š š, Č č, Dž dž, Ž ž, Dž dž

ili G g.
 H h.

B. pisana

Latin.	A a, B b, C c, D d, E e, F f, G g, H h
Ciril.	A a, B b, C c, D d, E e, F f, G g, H h
Latin.	I i, J j, K k, L l, M m, N n
Ciril.	U u, J j, K k, L l, M m, N n
Latin.	P p, R r, S s, T t, U u, V v, Z z
Ciril.	P p, R r, S s, T t, U u, V v, Z z
Latin.	C c, (Dj dj), G g, I i, J j
Ciril.	C c, (Dj dj), G g, I i, J j
Latin.	Š š, Č č, Dž dž, Ž ž
Ciril.	Š š, Č č, Dž dž, Ž ž
Latin.	U u, — — — — —
Ciril.	U u, — — — — —
Latin.	Š š, Č č, Dž dž, Ž ž
Ciril.	Š š, Č č, Dž dž, Ž ž

Jedna od strana Gramatike sa Nemanićevim intervencijama. Ova stranica nije štampana jer je umjesto nje data Truhelkina tabela različitih tipova bosančice.

“*Primjedbe o glavnijem brojevima*” Nemanić je u potpunosti izbacio (str. 164-167).

U poglavlju o glagolima također je veoma mnogo izmjena u formulacijama kao i u terminologiji, a i ovdje je Vuletićev izrazito dijahron pristup jeziku Nemaniću mnogo smetao pa su izbačeni dijelovi *Kako postaju oblici glagolski* (prekrižen je Vuletićev podnaslov *Izvođenje prostijeh oblika*). Glava XXXIII *Kako postaju vrem(en)a i načini* (str. 187 - 196), ustvari sve ono što se odnosi na historiju jezika, na oblike iz staroslavenskog i razvoj pojedinih oblika, Nemanić je izbacio. Nemanićeve izmjene u poglavlju o glagolskim vrstama i podjeli veoma su brojne, a pojedine strane (poglavlja 203-206, str. 218 - 221, poglavlje 229, str. 238-240) gotovo su potpuno izbačene, jer donose napomene o specifičnostima promjene pojedinih glagola i glagolskih vrsta. I u poglavlju o glagolima izbačen je tekst koji govori o akcentu (str. 247-255).

U dijelu o prilozima i prijedlozima ima relativno malo izmjena, ali u poglavlju o veznicima Nemanić je izvršio novu podjelu. Ako se poredi manuskript *Gramatike* sa Nemanićevim izmjenama i tekst kakav je štampan, jasno se može uočiti da na Nemanićeve izmjene Vuletić nije imao bitnijih primjedbi. U Nemanićevom izvještaju se vidi da su Nemanić i Vuletić zajednički prerađivali prvobitni Vuletićev tekst.

Na kraju rukopisa, od strane 265-270, ponovo se nalazi tekst koji se odnosi na glagole. Taj tekst je objavljen u *Gramatici* u pravilnom redoslijedu, bez tog dijela.

Osim svojih brojnih izmjena i teksta ispisanog na pojedinim stranicama, Nemanić je dodavao nove stranice. To je najprije vidljivo u poglavlju o pravopisu, jer je Nemanić dodao novu stranicu u kojoj se govori o upotrebi velikoga slova (Einlage I - str. 55). Treba istaći da je ovo prvi sistematski dat pregled upotrebe velikog slova. U ovom dijelu Vuletićev tekst “*Ovo je slovnica jezika bosanskoga. Napisao sam je južnim govorom*”¹⁴⁷ Nemanić je preformulisao u rečenice: “*To je gramatika jezika bosanskoga. Napisana je južnim govorom*”.

¹⁴⁷ I ovaj tekst, ispisan Vuletićevom rukom, očigledno govori da Vuletić nije bio protiv nominacije jezika imenom bosanskim, a o uslovljavanjima i brisanju njegovog imena sa korica *Gramatike* i o tobožnjem odricanju autorstva, o čemu su govorili osim Papića Bogičević, Kraljačić, Okuka, Stančić i drugi, ne bi se moglo govoriti, jer za to nema nikakve potvrde u Arhivu BiH.

U poglavlju o akcentu dodata je posebna stranica (Einlage II - str. 60) ispisana Nemanićevom rukom, crvenim mastilom. Isto je učinjeno i na str. 185 (Einlage III), na kojoj su dati primjeri za pojedine glagolske oblike. Jedan list je dodat poslije strane 227. U poglavlju o glagolima dodate su također dvije nove strane (poslije str. 247 označene su obje kao str. 248), gdje je riječ o složenim glagolskim oblicima.

Kako je rukopis *Gramatike* ispisan na većem bijelom papiru, sa ostavljenim prostorom za izmjene i dopune, Nemanićeve intervencije na pojedinim stranicama su često veće od izmjena na posebno dodatim stranicama, tako da se s pravom može postaviti pitanje ko je autor *Gramatike bosanskoga jezika*: Franjo Vuletić ili Davorin Nemanić? Ako se pogleda izvještaj D. Nemanića Zemaljskoj vladi, i uporede Nemanićeve izmjene, lahko je uočiti da je ovaj lingvist sebe smatrao koautorom *Gramatike*, te je vjerovatno iz tih razloga *Gramatika* ostala bez imena njenih autora, mada treba reći da su gotovo svi dotadašnji udžbenici štampani upravo tako, bez naziva autora (*Prva čitanka*, *Druga čitanka* i drugi udžbenici).

VI.5.

Nemanićeve izmjene u terminologiji

Davorin Nemanić je vršio i mnoge izmjene u terminologiji. Budući da je Franjo Vuletić imao velikih dilema u još uvijek nestandardizovanoj gramatičkoj terminologiji, koja se znatno razlikovala u srpskim i hrvatskim gramatičkim priručnicima i udžbenicima, ostavio je mogućnost dvojne upotrebe domaćih i latinskih gramatičkih naziva. Smatrajući da je tekst *Gramatike* odveć apstraktan i na mnogim mjestima učenicima nerazumljiv, Nemanić je nastojao ne samo metodičkim intervencijama nego i smjelijim izmjenama gramatičku građu pojednostaviti, pa je eliminisao mnoge latinske nazive. U svojoj doktorskoj disertaciji Ljiljana Stančić¹⁴⁸ dala je iscrpan prikaz gramatičkih termina iz svih tadašnjih udžbenika, ali nije imala uvida u Nemanićeve intervencije u terminologiju u Vuletićevoj *Gramatici*, pa su navedeni primjeri uglavnom Nemanićevi a ne Vuletićevi. Nemanić je, naprimjer, svuda eliminisao dvojnu terminologiju, pa je umjesto Vuletićevog termina *jednina* (singular) ostavljao samo termin *jednina*, a sve latinske nazive *adverb prezenta*, *adverb perfekta*, *particip perfekta aktivni*, *particip perfekta pasivni*, mijenjao u nove termine: *glagolski prilog sadašnji*, *glagolski prilog predašnji*, odnosno *glagolski pridjev prvi* i *glagolski pridjev drugi*. Ali, bilo je i obrnutih slučajeva: umjesto Vuletićevog termina *sprezanje* Nemanić je stavljao latinski naziv *konjugacija*. Ili, umjesto naslova *Kako nastaje poređenje*, Nemanić je stavljao naslov *Kako nastaje komparativ*.

Kakve su prirode bile te Nemanićeve intervencije u terminologiji, može se vidjeti iz ove tabele:

Vuletićevi termini	Nemanićevi termini
<i>slovnica</i>	<i>gramatika</i>
<i>srednja učilišta</i>	<i>srednje škole</i>
<i>nauka o osnovama ili otvorenju riječi</i>	<i>osnove ili nauka o tvorenju riječi</i>
<i>rečenice ili izreke</i>	<i>rečenice</i>
<i>slova</i>	<i>glasovi</i>
<i>štampana</i>	<i>tiskana</i>
<i>slovo o</i>	<i>samoglasnik o</i>
<i>glasnik</i>	<i>samoglasnik</i>
<i>suglasnici ili konsonanti</i>	<i>suglasnici</i>

¹⁴⁸ Lj. Stančić, n. d.

<i>jotovanje</i>	<i>jotovanje ili pretvaranje</i>
	<i>suglasnika pred j</i>
<i>otpadanje slova</i>	<i>otpadanje suglasnika</i>
<i>glasovi</i>	<i>pismena</i>
<i>etimologijski</i>	<i>etimološki</i>
<i>fonetički</i>	<i>fonetski</i>

Brojne su izmjene i u poglavlju o akcentu a nazive za vrste akcenata Nemanić je preuzeo iz zagrebačkih gramatika mijenjajući mnoge Vuletićeve formulacije i prilagođavajući ih učenicima. Kako izgledaju izmjene u formulacijama, pokazat će ovaj primjer:

Vuletić: “*Naglasak ili akcenat je ona sila glasa u izgovoru kojom se vežu među sobom slove ili slogovi.*”

Nemanić: “*Naglasak ili akcenat je ona sila glasa u izgovoru kojom se jedan slog u riječi ističe iznad ostalih slogova, te se ovom silom vežu svi slogovi u jednu riječ.*”

Da su bile potrebne brojne intervencije u Vuletićevom tekstu, Nemanić je posebno istakao u pomenutom izvještaju Zemaljskoj vladi, a u originalnom rukopisu *Gramatike bosanskoga jezika* nema nijedne stranice u kojoj nije vidljiva Nemanićeva intervencija ispisana crvenom olovkom.

I u poglavlju o morfoloiji Nemanić je također izvršio brojne izmjene a uglavnom je eliminisao sve latinske nazive za vrste riječi, ali je umjesto Vuletićevog termina “*promjena imenica*” preuzeo latinski naziv *deklinacija*. Gramatička terminologija u ovom udžbeniku sigurno je bila polazište i kasnijim autorima gramatika koji su preuzimali mnoge termine, posebno one koje je uveo Nemanić, a mnogi termini zadržali su se i u savremenim udžbenicima.

VI.6.

Struktura *Gramatike bosanskoga jezika* i pravopisne odredbe

Kao što je već napomenuto, *Gramatika bosanskoga jezika* ima dva dijela, u kojima su obrađene fonetika i morfologija, odnosno nauka o glasovima i oblicima, kako to piše Vuletić. Djelo je štampano bez dijela o sintaksi, a kako navodi Lj. Stančić,¹⁴⁹ taj dio Vuletić nije napisao zato što se odrekao autorstva. Međutim, još jednom napominjemo da se iz pisma F. Vuletića Zemaljskoj vladi 21. maja 1885. godine¹⁵⁰ to ne može vidjeti. Napominjući da se “*svojski požrtvovao da odgovori svojem zadatku*”, Vuletić u pismu ističe da će moći završiti 4. dio (sintaksu) do konca juna 1885. i moli da se čim prije tiskaju tri dijela koje je on već predao kako bi na taj način “*mogla biti dovršena cijela slovnica do početka buduće školske godine.*” Budući da se *Gramatika* pojavila u dva dijela, nije bilo jasno o kome je trećem dijelu riječ. Međutim, iz Nemanićevih navoda vidljivo je da je riječ o etimologiji. Kao što se vidi iz pisma, Vuletić govori o *slovnici* iako se djelo pojavilo kao *Gramatika bosanskoga jezika*, što govori o Nemanićevim intervencijama u terminologiji, o čemu je već bilo riječi. Također, bilo je nejasno zašto je *Gramatika* štampana tek 1890. godine, pet godina od početka pisanja rukopisa.¹⁵¹

Gramatika bosanskoga jezika, koja je štampana ćirilicom i latinicom, ima ukupno 24 poglavlja sa 131 paragrafom, a koncipirana je na slijedeći način: najprije dolazi *Uvod*, potom prvi dio u kome se govori o fonetici, uz *Dodatak* pod naslovom *Neki staroslovenski samoglasnici*, te poseban odjeljak o pravopisu. U drugom dijelu, u prvom razdjelu, koji je mnogo obimniji, govori se o morfologiji, uz detaljno opisivanje deklinacije i konjugacije, a u drugom razdjelu, sasvim kratko, govori se o nepromjenljivim vrstama riječi. U prvom dijelu, odmah nakon *Uvoda*, Vuletić daje primjere savremene grafije, a potom i pismena (slova) koja su upotrebljavali “naši stari” - staroslavensku grafiju, a zatim i primjere za bosančicu sa dvije tabele:

¹⁴⁹ Lj. Stančić, n. d.

¹⁵⁰ A BiH, ZMF, 4364/1885.

¹⁵¹ U navedenom djelu Papić piše da je Ljuboje Dlustuš na jednom mjestu zapisao da je prvo izdanje *Gramatike* objavljeno 1884, što zaista nije moguće, jer Vuletić pismo o još nenaštampanoj *Gramatici* piše u maju 1885. Iz Nemanićevog izvještaja Zemaljskoj vladi vidljivo je da je on u tom periodu prerađivao Vuletićev rukopis, te da je Vuletić jedno vrijeme bio na putu. To su razlozi što se *Gramatika* pojavila tek 1890. godine.

Kako je postala cirilica

S. 7

Cirilica, kao što je Danas imamo, izmislio je
 Vuk Stefanović Karadžić (rod. u Trzinu 1787
 god. 1787, a umro u Beču, god. 1864.)
 prema ruskoj građanskoj pibuci, koja
 je u Ruskoj bila pokrovena i početkom
 prošloga vijeka po razpoređivanju cara
 ruskoga, Petra Velikoga. Prije toga se je
 pisalo slavoslavenskim arbutkama 8. vijeka,
 koja se arbutka zove, "ekumen" i kojim se
 i danas u Dalmaciji zove jedna slona
 Gijela. Vuk je is to arbutke izbacio svo stara i
 nepotrebnost A, E, H, b, b, b, ~~to~~
 a umro umjesto njih ovo šest slova: A,
 B, G, D, E, J.

Kako je postala latinica

S. 8

Latinisku arbutku izmislio je prema českoj
 mu pravopisnu D. G. Ljudevit Gaj, god. 1835.
 (rod. u Krapini u Krapinskoj god. 1809, a umro
 u Zagrebu, godine 1872.)
 Slova D, t, L, l, K, k, i G, g, umro je
 u latinicu Gjuro Daničić (rod. u Horozu
 Salju god. 1815, a umro u Zagrebu god.
 1882) kad je počeo pisati svoj veliki
 "Krađevinski, izjčnik jezika hrvatskoga i
 srpskoga" u Zagrebu, koji sada nastavlja
 fra prof. Pero Burdžanin.

Glava II Glava

S. 9. 7

Kako se Dijele glasovi.

Glasovi se Dijele na Dvije vrste:
 1. ~~na~~ samoglasnikke, 2. ~~na~~ suglasnikke.

Poglavlje u Gramatici koje je Nemanić izbacio.

lapidarnu ćirilicu u bosanskim natpisima i bosančicu u rukopisu.¹⁵² Dakle, Vuletićev pristup je izrazito dijahron, što je u duhu tadašnjih istraživanja jezika. Uz navođenje staroslavenske grafije kao i nekih samoglasnika koji su se izgubili u savremenom jeziku, ili su dobili drukčije oblike, uz različite primjere upotrebe bosanskog pisma - bosančice, vidljivo je da se vodilo računa o različitoj domaćoj tradiciji. Naprimjer, navode se različiti primjeri slova na kamenom spomeniku XVIII vijeka, na staroj olovnoj ploči, u manastirskom pismu, ali i primjeri tzv. begovskog pisma u Krajini i u Hercegovini. I pored takvog dijahronog pristupa, u cijeloj *Gramatici* vidljivo je okretanje savremenom jeziku sa primjetnim naslanjanjem na primjere iz domaće sredine, što se može vidjeti u imenima kao i u toponimima. Inače, u *Gramatici*, osim stručnih gramatičkih termina, uglavnom latinskih i grčkih, ima veoma malo stranih riječi, pa i turcizama, što ne treba da iznenađuje s obzirom na to da je riječ o školskom udžbeniku. Po obimnosti i sveobuhvatnosti obuhvaćenog gramatičnog gradiva *Gramatika* je prevazilazila domete srednjoškolaca,¹⁵³ ali je sigurno bila veoma dobra osnova za nastavu jezika u srednjim školama, posebno gimnazijama koje su, nakon Sarajeva, ubrzo otvorene i u Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci i drugim gradovima.

Sa stanovišta razvoja pravopisne norme u Bosni i Hercegovini ovo djelo je temeljno, jer je, na fonološkom principu, prezentirana primjena dotadašnjih relativno usvojenih pravopisnih pravila na veoma jednostavan način i čistim narodnim jezikom. Uz primjenu dotadašnje ustaljene norme,

¹⁵² M. Okuka navodi da je Vuletić napravio tu podjelu. Kao što je već napomenuto, Vuletić (ili Nemanić) je doslovce preuzeo tu podjelu od Ćire Truhelke, koji je takve tabele objavio u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1889. godine. I ovaj podatak dokazuje da je, nakon Vuletića, D. Nemanić (ili još neko ?) radio na pripremanju rukopisa za štampu.

¹⁵³ Da je *Gramatika bosanskoga jezika* potpuno neopravdano zapostavljena i potcjenjivana, najbolje mogu pokazati udžbenici poznatoga srpskog jezikoslovca Aleksandra Belića: *Gramatika za prvi razred srednjih škola* (Beograd, 1933) i *Gramatika za drugi razred srednjih škola* (Beograd, 1934). Već i površan uvid jasno pokazuje da su konceptijski Belićeve gramatike veoma bliske Vuletićevoj, a u odjeljku o morfologiji (*Gramatika za drugi razred*) uzimaju se potpuno isti primjeri kao u *Gramatici bosanskoga jezika* da bi se pokazale tipične karakteristike promjena pojedinih vrsta: imenica jelen (za prvu vrstu), selo i polje (za drugu vrstu), žena (za treću vrstu), stvar (za četvrtu vrstu), pleme za (Vuletićevu petu vrstu, kod Belića prvu), a slično se može vidjeti i u obradi pridjeva, zamjenica i drugih vrsta riječi, gdje nailazimo na potpuno iste primjere. Očigledno je *Gramatika bosanskoga jezika* bila Beliću pri ruci kada je pravio srednjoškolske gramatike četrdesetak godina kasnije.

dato je posebno poglavlje o pravopisu (od str. 28. do 37), a o pravopisu se, ustvari, govori u cijelom odjelu o fonetici i u mnogim poglavljima u morfologiji, gdje se često daju napomene o tome da se čuje u prostom govoru i drukčije ili se, jednostavno, daje upozorenje: “*Pazi!*” *Gramatika* je bila pravopisni orijentir mnogim bosanskohercegovačkim, posebno bošnjačkim, intelektualcima koji su se školovali prema pravopisnim odredbama iz ovog udžbenika, što je, naravno, veoma povoljno utjecalo na stabiliziranje jezičke norme. To se da primijetiti posebno na jeziku štampe.¹⁵⁴ Bitno je napomenuti da se *Gramatika* pojavila dvije godine prije Brozovog *Hrvatskog pravopisa*. Samo godinu dana prije pojave *Gramatike* u Bosni i Hercegovini (1889) u Hrvatskoj je, konačno, poslije brojnih pravopisnih dilema i različitih koncepcija, odlučeno da se primijeni fonološki pravopis prema vukovskim i daničićevskim principima. Podudarnosti između pravopisnih odredbi u *Gramatici bosanskoga jezika* i Brozovom *Pravopisu* su jasno uočljive, a u nekim rješenjima, veoma jednostavnim i kratkim, Vuletić i Nemanić, bili su ispred Broza, o čemu će biti riječi kasnije. Međutim, treba istaći da su Vuletić i Nemanić polazili od dotadašnje bosanskohercegovačke pravopisne prakse i afirmacije Bosne kao posebnosti, uz uvažavanje pravopisnih odredbi primjenjivanih u dotadašnjim udžbenicima. Primjetno je da se oslonac tražio u *Četvrtoj čitanci*, jednom veoma dobrom udžbeniku koji je davao osnovno usmjerenje i ovoj *Gramatici*.

Odjeljak o pravopisu u *Gramatici* je podijeljen na slijedeća poglavlja: *Pravopis fonetski i etimološki, Suglasnici dj, tj - gj, ć, Suglasnici č i ć, Suglasnik dž, Rastavljanje riječi na slogove, Velika početna pismena i Pokraćeno pisanje riječi*. U prethodnim odjeljcima, u poglavlju o fonetici, dat je čitav niz pravopisnih odredbi prema fonološkom pravopisu (pravila ijekavskog izgovora, jednačenja, gubljenja suglasnika, disimilacija, zijeve, pravila ijekavskog izgovora, pretvaranje l u o, pravila palatalizacije uz izuzetke u dativu jednine, jotovanja, pravila o pisanju suglasnika j i r). U *Gramatici bosanskoga jezika* je na taj način prvi put dat sistematski zaokružen pravopis, koji je, ustvari, iako je donesen prije više od sto godina, veoma blizak današnjem.

Mnoge odredbe današnjeg *Pravopisa bosanskoga jezika* (1996) u potpunosti slijede pravopisne odredbe iz *Gramatike*. U vremenu kada su se

¹⁵⁴O tome koliko je *Gramatika* utjecala na stabilizaciju jezičkog izraza Mehmeda Kapetanovića Ljubušaka, naprimjer, iscrpno je pisao Ibrahim Čedić u spomenutom djelu.

mnogi bosanskohercegovački pismeni ljudi (osim Srba koji su se opredijelili odmah za čisti fonetski, Vukov pravopisni princip), dvoumili između ublaženog morfonološkog pravopisa u ilirskoj tradiciji Zagrebačke filološke škole i fonetskog pravopisa, *Gramatika* je konačno, nakon Vladine Komisije za jezik 1883. godine, donijela decidne pravopisne odredbe koje će biti primjenjivane u jeziku u zvaničnoj upotrebi. Zbog takve pravopisne situacije u *Gramatici* se daje, odmah na početku, objašnjenje o **fonetskom** pravopisu (“*po izgovoru i sluhu*”) i **etimološkom** (“*po korijenu i osnovi*”), uz napomenu da je “*običniji i prikladniji pravopis fonetski kojim i mi pišemo*”. Potom se u devet paragrafa daju paralelni primjeri za etimološki i fonetski način pisanja: pisanje *jata*, jednačenje suglasnika po zvučnosti, pravilo o pisanju **čtvo** kao **štvo** (ustvari, palatalizacija i gubljenje suglasnika), jednačenje po mjestu tvorbe, pisanje suglasnika **gj** kao **dj** u etimološkom pravopisu, pisanje **o** nakon promjene **l**, pisanje udvojenih, jednakih suglasnika, gubljenje **d** i **t** ispred **c**, **č**, **dž** i “od sastavine **st**, **št**, **zd** pred **b**, **l**, **n**, **lj**, **nj**”, te pisanje zamjenice **tko** kao **ko**. Kao što se vidi, na veoma jednostavan način iznesene su gotovo sve razlike između fonološkog i morfološkog pravopisa. Da je to bilo potrebno, pokazuju brojna djela tadašnjih bošnjačkih autora kod kojih je bilo veoma mnogo neujednačenosti. Ta neujednačenost u primjeni pravopisnih odredbi, posebno kod bošnjačkih autora, kao i laviranje između fonetskog i etimološkog pravopisa, bit će uočljiva i znatno kasnije, što se može vidjeti, naprimjer, u *Memorandumu predstavnika i zastupnika muslomanskog naroda okupiranih zemalja Francu Josifu I i Memorandumu upućenom ministru Kallayu*, 1901. godine.

Pravila ijekavskog izgovora, odnosno zamjene glasa **jat**, mada nisu izdvojena u posebnom odjeljku o pravopisu, jasno su data u odjeljku pod nazivom *Neki staroslovenski samoglasnici*, uz napomenu da se prema tom glasu govor zove ikavština, ijekavština i ekavština. Ističući da se u Bosni i Hercegovini govori najviše ijekavski, Vuletić i Nemanić su dali vrlo jednostavne primjere dvosložne i jednosložne zamjene *jata*, a u cijelom tekstu *Gramatike* autori se toga dosljedno drže. Date su napomene da se **jat** ispred **o** koje je nastalo od **l** zamjenjuje sa **i**, a objašnjava se i pozicija suglasnika **j** iza palatala i suglasnika **r**, pa se daju primjeri koji su u skladu i sa današnjom normom (gorjeti, starješina, rječit, noću). U nekim slučajevima Vuletić i Nemanić ostaju pri Vukovim oblicima *grješnik* i *pogrješka*, a čak ima i oblik *prijedmet*. Inače, u svim drugim slučajevima gotovo da i nema odstupanja od današnje norme, pa se daju primjeri gdje se

ne vrši najnovije jotovanje dentala **t** i **d** ispred jednosložnog refleksa **je** od *jata*: *djevojka*, *djed*, *vidjeti*, *letjeti*, “*mada se u nekim krajevima govori đ i ć*”. U mnogim tekstovima iz ovog perioda, naročito kod srpskih autora, u tim oblicima jotovanje se vrši što se može vidjeti u *Bosanskoj vili* i, kasnije, u mostarskoj *Zori*.

Sva jednačenja su dosljedno izvršena u skladu sa normom fonetskog pravopisa, posebno kad je riječ o jednačenjima po zvučnosti. Međutim, u *Gramatici* se redovno vrši jednačenje suglasnika **s**, **z** i **h** ispred palatala bez izuzetka, dakle i kada se ovi suglasnici nađu na početku drugog dijela složenice, te ispred **lj** i **nj**, koji su nastali ijekavskim jotovanjem, pa kao kodificirane ima likove *pošljedica*, *ražljutiti*, čak i oblik *šći* umjesto *kći*. Gubljenje suglasnika su isto tako gotovo u skladu sa današnjom normom izuzev u slučajevima kada se zubni suglasnici **d** i **t** nađu ispred **c**, **č** i **dž**, pa se normiraju oblici *ocijepiti* i *očepiti* (u današnjem *Pravopisu bosanskoga jezika* *otcijepiti* i *otčepiti*, u *Hrvatskom pravopisu* *odcijepiti* i *odčepiti*). U dijelu o etimološkom i fonetskom pravopisu daje se napomena da se zamjenica **tko** piše tako etimološki, “a fonetski je običnije **ko** nego li **tko**”.

U poglavlju o pravopisu posebno su obrađeni, i to veoma detaljno, glasovi **č** i **ć**, te suglasnik **dž**, što je i razumljivo s obzirom na slabu artikulaciju ovih glasova u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine, posebno kod bošnjačkog stanovništva. Uz isticanje da se “*č piše kad se u osnovi riječi nalazi c i k*” daju se primjeri gdje se javlja suglasnik **ć** sa dosta sistematičnim pregledom. Mada se ne normira grupa **št**, u primjerima kao što je *opći* i *općina* može se vidjeti da je *Gramatika* preferirala oblik sa **ć** kao što je to činila i *Četvrta čitanka*.

Posebno je zanimljivo normiranje pisanja velikog i malog slova (poglavlje *Velika početna pismena*), jer je riječ o prvom sistematskom normiranju u skladu sa modernim pravopisima. Kao što je već rečeno, taj dio u *Gramatici bosanskoga jezika* napisao je D. Nemanić, a ne F. Vuletić. Od tog normiranja, ustvari, polazili su i kasniji pisci pravopisa Broz, Boranić i Belić, a to je moralo biti polazište i svim kasnijim sastavljačima pravopisnih odredbi. Iako ima dosta slučajeva koji nisu normirani, ovo poglavlje daje osnovne primjere za pisanje velikog slova: na početku rečenice, iza tačke, usključnika i upitnika, u upravnom govoru, “*u osobnim imenima ljudi, gradova, voda, gora i zemalja i ostrva*”, u pisanju imenica i pridjeva “*kada se upotrebljavaju kano osobna imena*”, u prisvojnim pridjevima izvedenim od prezimena i drugim pridjevima koji čine dio imena. Daje se posebna

ad pag. 44.

Uzloge I.

1. U pr. 1. govora:

Čuo je gramatika bosanskoga jezika
Bio je eden car, pa imao tri sina.

2. Za tačkom:

Čuo je gramatika bosanskoga jezika
je puzim govoran.

3. Za dvotačkom onde, kada se u pr. povijestijem
navode riječi: uprav onako kako ^{je} on
izgovorio. U tom slučaju stoji obično i navodnik (" ")
ispred riječi navedenih riječi i iza njih:
klagji brat veće angjele: Eto ti od mojih
knusaka, od bratskih ne mogu ti dati."

4. Za znatku pitanja, ako se njime zlo
vršuje rečenica: Što radiš, mili sinu? To bja,
hu riječi stera oca.

5. Za znatku kljanja, ako se njime govori re-
čenica: Tao van Bug dera ko dabo! Tako
govore protivci molci milos tinju.

6. Obično i u pjesmi na početku svakoga stih:

Santala se četiri kabera,
Na dubavu na polju Korovu
Pod bijele Šamovce je estove.

Prijedlas ^{na} ~~na~~ kod znatke pitanja ili kljanja ne vršuje
rečenica, već se nastavlja onde se iza riječi znatke
piše maleno početak pisme:
Babo! je li gostova u čera? govori Džovo Jovo.
Bug o tabons, žano! uel. muž.

Čito se kako piše malenin početkom pismenim: iza des-
tačke, kad se iza ovog maleni (bilo samog) nastavlja na b. op. 1. 1. 1. 1.

napomena da se imena dana u sedmici i imena mjeseci pišu malim slovima (pismenima). Ako se pogledaju časopisi iz ovog perioda, jasno će se vidjeti da je u pisanju velikog slova bilo znatnih neujednačenosti, koje je *Gramatika* nastojala svojim odjeljkom o pravopisu otkloniti. Za stabiliziranje ovog veoma važnog dijela u pravopisu ove odredbe su zaista bile neophodne, a one će u Brozovom *Hrvatskom pravopisu* još detaljnije biti razrađene.

Interesantno je da u *Gramatici bosanskoga jezika* nema posebnog poglavlja o glasu **h** koji je karakterističan za govor Bošnjaka, pa i gradskih bosanskohercegovačkih sredina. Međutim, u Brozovom *Pravopisu* dato je dosta obimno poglavlje o glasu **h**, vjerovatno i zbog genitiva množine koji je prema uzusima Zagrebačke fiolološke škole bio redovno pisan (*ženah, rukah*). Međutim, i pored toga što nema izdvojenog poglavlja o glasu **h**, iz primjera datih u tekstu vidljivo je da *Gramatika bosanskoga jezika* preferira oblike sa **h** umjesto zamjena glasovima **v** ili **j**, tako da nailazimo na slijedeće primjere: *gluh* (a ne *gluv*), *uho* (ne *uvo*), *duhan* (ne *duvan*), *muha* (ne *muva*), *suh* (ne *suv*). Mada se u tekstu upotrebljava oblik *sat*, daju se alternativni oblici *sahat* - *sahata* i *sat* - *sati* u poglavlju o morfologiji, kao i oblici *truhao* (pored *truo*) i *truhlo* (pored *trulo*). Međutim, u *Gramatici* se daje oblik *sačija* a ne *sahadžija*.

Da je u toku proces standardizacije, vidljivo je posebno u poglavlju o morfologiji, jer se u mnogim primjerima u *Gramatici* često napominje da se “*čuje u prostom govoru*”, “*da se u nekim prilikama govori*”, da “*ima pak takih prilika*”, pa se daju brojni primjeri mogućih rješenja: *možeš* ali i *moreš*, *diham* i *dišeš*, *poslije* ali i *pošlje*, *tavnica* i *tavnica*, *sumnja* i *šumlja*, a daju se i oba pluralska oblika u zamjeničko-pridjevskoj promjeni: *ovakvijeh* i *ovakvih*, *vašijeh* i *vaših*, *tih* i *tijem*, *žutim* i *žutijem* i sl. Oblici genitiva vlastitih imena tipa *Mile*, *Mujo* dati su samo prema promjeni imenica ženskog roda kako je usvojeno i u *Pravopisu bosanskoga jezika*. Odrični oblici glagola *biti* - *jesam* dati su u alternativnim oblicima: *nijesam* i *nisam*. Dosta oblika, posebno veznika i prijedloga, u današnjem standardu nema: *brez* i *prez*, *akoprem*, *izim*, *mješte*, *proti* i *protivu*, *osem*, *osvjem* i *osjem*, *razma*, *daklem*, *jerbo*, *pakle*, daju se i oblici *prezenat*, *solad*, *forinat*, kao i alternativni oblici komparativa: *crnji* i *crniji*, *čišći* i *čistiji*, *tiši* i *tihiji*, *krepči* i *krepkiji*, *grupši* i *grublji*, što govori o stanju jezika i govora u tom periodu. Vuletić se, izgleda, nikako nije mogao odvojiti od supstandardnih formi kojih u cijeloj gramatici ima veoma mnogo.

U tekstovima do pojave *Četvrte čitanke* i *Gramatike bosanskoga jezika*, u štampi, kao i u ostalim publikacijama, bilo je mnogo primjera sa kontrakcijom samoglasnika, posebno u glagolskom pridjevu radnom (*doš'o, pis'o, rek'o, napuk'o*). U *Gramatici* su ti oblici svugdje dosljedno pisani bez kontrakcije, što je utjecalo na stabilizaciju takvog oblika i u književnim djelima, posebno bošnjačkih pisaca, Ljubušaka naprimjer.

Interpunktcija je gramatička i dosta je dosljedno sprovedena što je bilo u skladu i sa pravopisnom praksom, posebno u djelima hrvatskih autora. *Gramatika* daje oblike futura I u jedinstvenom obliku: *imaće, pisaće*, bez alternacije.

Leksika u *Gramatici*, kao što je već rečeno, veoma je jednostavna, s primjerima koji su bliski učenicima, bez mnogo apstraktnih izraza. Ne bi se moglo reći da je ta leksika na bilo koji način nacionalno markirana. U terminologiji ima tragova termina Zagrebačke filološke škole, ali ima i mnogo Daničićevih, što je sasvim očekivano jer nije bila stabilizirana jedinstvena gramatička terminologija. Vuletić je, bez sumnje, imao dilema prilikom izbora termina, a znatne intervencije vršio je i Nemanić. Očigledno je da su u to vrijeme u Bosni i Hercegovini različiti termini koegzistirali.¹⁵⁵ Tako u *Gramatici* susrećemo, pored tzv. internacionalnih, i domaće termine: *česti* (ne riječce), *pismena* (ne slova), *izjednačavanje* (pod tim terminom se podrazumijeva i jednačenje i kontrakcija), *snaženje* (ne prijetoj), *jasni i mukli* (a ne zvučni i bezvučni), *otpadanje i ispadanje suglasnika* (a ne gubljenje), itd. U stvari, Vuletić i Nemanić su se služili terminima Zagrebačke filološke škole, ali i terminima kojima se služe Daničić i Vuk. Zato u *Gramatici* ima mnogo dvostrukosti i upotrebe više različitih termina, što nikako, s obzirom da je riječ o školskom udžbeniku, nije bilo dobro. U poglavlju o akcentu Vuletić se držao uzusa Zagrebačke filološke škole (*naglasak teški, poteški, oštri i zavinuti*).¹⁵⁶ Prilikom izbora terminologije vjerovatno su se Vuletić i Nemanić pridržavali termina koje je upotrebljavala i Vladina Komisija za jezik.

Odjeljak o pravopisu u *Gramatici* relativno je skroman. Međutim, ako se imaju u vidu poglavlja o fonetici, posebno pravila o jednačenjima i gubljenjima suglasnika, kao i uzgredna pravila koja su data u poglavljima u kojima se govori o gramatičkim kategorijama, može se vidjeti da je, ustvari,

¹⁵⁵ O terminima i lingvističkoj terminologiji u ovom periodu veoma iscrpno je pisala Lj. Stančić u navedenom djelu.

¹⁵⁶ Lj. Stančić, n. d.

Gramatika dala prilično zaokružen ali ne i dovoljno sistematizovan pravopisni sistem. Na taj način se moglo obezbijediti provođenje zacrtane jezičke politike zasnovane na fonološkom pravopisu. Posebno je bitno što je u Srbiji u to vrijeme konačno preovladao vukovski način pisanja i što će nakon Brozovog *Hrvatskog pravopisa* u Hrvatskoj napokon biti napušten morfološki princip. I pored osjetnih razlika, može se govoriti o prilično ujednačenim pravopisnim odredbama zasnovanim na fonološkom principu u sve tri sredine. To će se potvrditi i u praksi mada će biti i dalje onih koji će biti nemarni u pravopisu. Bošnjački autori će posebno biti skloni primjeni i fonološkog i ublaženog morfološkog pravopisa, a neki srpski autori imat će brojna pravopisom nenormirana jotovanja, ponegdje neizvršena jednačenja, izostavljene foneme **h**, pisanje negacija uz glagole i sl., o čemu će kasnije biti riječi.

U latiničnoj grafiji *Gramatika* i dalje zadržava oblike sa **gj**, odnosno **dj**, za **đ**, što će biti tek otklonjeno u *Reviziji pravopisa* 1912.

U provođenju svoje jezičke politike Zemaljska vlada je bila dosljedna, pa je povremeno vršila i sitnije intervencije u pravopisnoj normi. Iako nema vidljivih reagovanja na općeprihvaćeni pravopis, koji se provodio u svim školama kao i u javnim državnim službama i Vladinim izdanjima, Zajedničko ministarstvo finansija je, svjesno da u Bosnu i Hercegovinu dolazi štampa i druge publikacije iz drugih sredina, 1892. godine zatražilo od Zemaljske vlade izvještaj o provođenju jezičke politike¹⁵⁷. U svom izvještaju Zemaljska vlada obrazlaže razloge uvođenja fonetskog pravopisa (kojim se "*sada služi većina mladih hrvatskih pisaca*") i navodi neka pravopisna pravila, uglavnom ona koje se odnose na fonetski način pisanja (jednačenja, gubljenja suglasnika, palatalizacija i jotovanje, zamjena glasa **jat** i sl.). Ustvari, riječ je o već standardizovanim oblicima, onim koje je svojim pravopisnim odredbama na temelju dotadašnje sedmogodišnje prakse inaugurirala *Gramatika bosanskoga jezika*, 1890. godine. Zajedničko ministarstvo finansija je prihvatilo izvještaj Zemaljske vlade, što jasno govori da je Austro-Ugarska kao dobro organizovana zemlja svjesno provodila određenu jezičku politiku. U tadašnjim sociopolitičkim uslovima vodilo se računa o mnogim vanlingvističkim faktorima, jer se krajem vijeka na nacionalnom planu dešavaju krupne promjene koje su morale ostavljati traga

¹⁵⁷ M. Papić: *Tragom kulturnog nasljeđa*. Te, 1892. godine objavljen je Brozov *Hrvatski pravopis*.

i zapadnoga govora (slova i sae)

(Dio II.)

Oblikoslovlje (X)

Glava XXXVII.

Pratke se riječi dijele.

Riječi u govoru mogu mijenjati svoj

oblik ili pridržavati ga nepromijene.

Pri tome su riječi ili promjenjive ili ne-

promjenjive. Riječi koje svoj oblik mijenja-

ju se nazivaju promjenjivima.

Riječi promjenjive
- Glagolne
- Imenske

28.
§. XV.

(Imena).
Promjenjive su riječi
dijele se: imena (nomena)
& glagoli (verba). Riječi
promjenjive u govoru se
čestice (partikule).
Imena se na dalje dijele u
dve vrste:

a) imena (nomena)

b) imena (adverbia)

c) pridjevi (adjectiva)

d) glagoli (verba)

e) imena (nomena)

f) imena (adverbia)

g) imena (adverbia)

h) imena (adverbia)

i) imena (adverbia)

j) imena (adverbia)

k) imena (adverbia)

l) imena (adverbia)

m) imena (adverbia)

n) imena (adverbia)

o) imena (adverbia)

p) imena (adverbia)

q) imena (adverbia)

r) imena (adverbia)

s) imena (adverbia)

t) imena (adverbia)

u) imena (adverbia)

v) imena (adverbia)

w) imena (adverbia)

x) imena (adverbia)

y) imena (adverbia)

z) imena (adverbia)

Razdjel pris.
Riječi promjenjive
Glaz

§. 29.

Riječi koje svoj oblik mijenja-

ju se nazivaju promjenjivima.

Riječi koje svoj oblik ne mijenja-

ju se nazivaju nepromjenjivima.

Riječi koje svoj oblik mijenja-

ju se nazivaju promjenjivima.

Riječi koje svoj oblik ne mijenja-

ju se nazivaju nepromjenjivima.

Riječi koje svoj oblik mijenja-

ju se nazivaju promjenjivima.

Riječi koje svoj oblik ne mijenja-

ju se nazivaju nepromjenjivima.

Riječi koje svoj oblik mijenja-

ju se nazivaju promjenjivima.

Riječi koje svoj oblik ne mijenja-

ju se nazivaju nepromjenjivima.

Riječi koje svoj oblik mijenja-

Oblik pris.
§ 29 i 31.
1890-1914, 55-56

(1) Riječi mi se ka našu mladost, da je shodnije da se prije
prouči oblike nego osnove.

Drugi dio Gramatike (Oblikoslovlje) također je Nemanić preuredio i dopunio.

i na jezik. Međutim, jezik u tom periodu nije nacionalno polarizovan niti bi se moglo govoriti o tri različita pravca standardiziranja jezika. Naprotiv, ti procesi u Bosni i Hercegovini, u odnosu na Beograd i Zagreb, bili su integrirajući, što se naročito može vidjeti u jeziku časopisa *Nada*.

VI.7.

Jezik i pravopis bosanskohercegovačkih časopisa u vrijeme objavljivanja *Gramatike bosanskoga jezika 1890.*

U vrijeme kada se pojavila *Gramatika bosanskoga jezika* dešavaju se krupne promjene na kulturnom planu, posebno u književnosti, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u drugim prostorima zajedničkog jezika. To je vrijeme kada se konačno u Hrvatskoj raskida sa morfonološkim pravopisom i hita ka Evropi (počeci moderne). U Srbiji period folklornog realizma sve više odstupa pred urbanijim temama i jezikom koji napušta, posebno u poeziji, arhaični izraz. U Bosni i Hercegovini započinje doba književnog preporoda¹⁵⁸ kod Bošnjaka. To je vrijeme formiranja generacije mladih srpskih književnika okupljenih oko mostarske *Zore*, kao i vrijeme S.S. Kranjčevića. Ti literarni tokovi mogu se vidjeti i u časopisima *Bošnjak* (1891), *Bosanska vila* (1885) i *Nada* (1895). U svim nacionalnim sredinama grupe obrazovnijih, mlađih intelektualaca i književnika, uz sve teškoće i zaostajanja za tadašnjom kulturnom Evropom, nastoje da svoj narod uvedu u moderne evropske tokove. Časopisi i kulturna udruženja, koje je vlast uglavnom tolerisala kao okupljanja na konfesionalnoj osnovi, sve više unose novu klimu i nove sadržaje koji su iskazani kultivisanijim jezikom. Taj jezik kojim poslije 1890. godine pišu Srbi, Hrvati i Bošnjaci u Bosni i Hercegovini, bez obzira na razlike, posebno leksičke, pa i stilske, u suštini je međusobno veoma blizak, jer je potekao sa istog vrela. Prihvaćeni fonološki način pisanja, uz istu dijalekatsku bazu i relativno mladu, ali već ustaljenu jezičku tradiciju, omogućavao je relativnu ujednačenost jezika.

Mala razlika između standardnih i supstandardnih formi u jeziku svih stanovnika Bosne i Hercegovine jasna je bila i austrougarskim vlastima koji će ne samo nominacijom nego i radom Komisije za jezik, te izradom gramatičkih priručnika uz čitanke kao i štampanjem *Gramatike* uz poseban odjeljak o pravopisu, nastojati da taj jezik pravopisno uobličiči i približi, ali se to ne bi smjelo svesti na zaključak da je takav rad na kultivisanju jezika u Bosni i Hercegovini bio u funkciji izolacionističke politike i izdvojenosti od ostalih dijelova Austro-Ugarske uz "*insistiranje na posebnom tipu standardnog jezika*".¹⁵⁹ Dr. Herta Kuna ovu tvrdnju u nastavku istog teksta

¹⁵⁸ M. Rizvić: *Književnost...*

¹⁵⁹ H. Kuna: *Problemi jezičke standardizacije ...*Ovakav odnos prema procesima standardizacije H. Kuna preuzima od T. Kraljačića, koji nije lingvist nego historičar.

demantira konstatacijom da je, što je sasvim tačno, *Gramatika bosanskoga jezika* “*gramatika modernog srpskohrvatskog standardnog jezika, onakvog kakav je primljen krajem 19. v. i definitivno uobličen knjigom T. Maretića*”. *Gramatika bosanskoga jezika* u suštini bila je na istim pozicijama na kojima su pravljeni gramatike i ostali jezički priručnici koji se u tom vremenu pojavljuju u Srbiji i u Hrvatskoj. Ona je na taj način utirala pute zajedničkom normiranju jezika, bar u osnovnim načelima. Ni po čemu ona se suštinski ne razlikuje od pravopisnih tendencija u tom vremenu koje donosi standardizaciju u jeziku, stabilizaciju u upotrebi termina u općim političkim težnjama ka približavanju Srba i Hrvata. Bosna i Hercegovina je upravo zbog svog specifičnog položaja, između srpskih i hrvatskih interesa, trpjela različite pritiske. Nacionalne težnje počele su se odražavati i u jeziku, što će biti vidljivo u nacionalnim časopisima i nacionalnim kulturno-prosvjetnim udruženjima koji se devedesetih godina pojavljuju u Bosni i Hercegovini mada je austrougarska uprava nastojala da oni nose konfesionalno a ne nacionalno obilježje. U tim časopisima je vidljiva težnja Srba i Hrvata da pridobiju Bošnjaka za svoje nacionalne interese što će se prelamati i preko jezika, jer će jedan dio bošnjačkih književnika, opredjeljujući se nacionalno kao Hrvati, svoja djela pisati podražavajući način pisanja hrvatskih književnika, dok će jedan dio, opredjeljujući se kao Srbi, pisati ekavski i u duhu srpskog jezika.

Ako se izuzmu vjerski listovi, posebno kod Hrvata, a djelomično i kod Srba, većina ostalih listova, prije svega *Bosanska vila* (pokrenuta 1885), *Bošnjak* (1891), *Nada* (1895), *Zora* (1896), kao i većina Vladinih listova i časopisa kakvi su *Glasnik zakona i naredaba*, *Školski vjesnik*, te *Glasnik Zemaljskog muzeja*, pored izvjesnih neujednačenosti pa i razlika, uz uglavnom primijenjeni fonološki pravopis, pokazuju mnoge zajedničke osobine. To je bilo moguće jer je taj jezik naslonjen na tradiciju interdijalekatskog govornog idioma štokavskog tipa koji je u suštini veoma blizak tadašnjem jezičkom standardu. Razlike su vidljive uglavnom u leksici, ali se ne bi moglo govoriti o varijantskoj nacionalnoj polarizaciji, jer sve te listove ipak odlikuju mnoge zajedničke jezičke osobine. Svi ti listovi pokazuju značajan pomak u razvoju i standardizaciji pravopisne norme u relativno kratkom periodu. Mjere koje je Zemaljska vlada poduzela u jezičkoj politici, ali i istovremeni jezički procesi sa istim težnjama u Srbiji poslije definitivne pobjede Vukovih ideja (1868), kao i u Hrvatskoj nakon Brozovog *Hrvatskog pravopisa*, zasnovanog na vukovsko-daničičevskim principima,

u Bosni i Hercegovini dovest će do slivanja svih procesa u jedan zajednički tok. Međutim, i dalje će često biti osporavanja sa nacionalnih pozicija, za što je karakterističan primjer pisanja *Bosanske vile*, posebno u odnosu na Hrvate i njihov jezik.¹⁶⁰

Uzajamne ironične opaske o preuzetom i ukradenom jeziku, a i pravopisu, bit će karakteristične i za tekstove u bošnjački orijentisanom časopisu *Bošnjak*, koji poklanja dosta veliki prostor raspravama o jeziku. *Bošnjak* brani ne samo nominaciju jezika imenom bosanskim nego i pravo da drugima Bošnjaci s ponosom mogu reći da su upravo njihov, bosanski jezik, uzeli za temelj književnog jezika. Konstatujući da su bosanski jezik jedni nazvali srpskim, a drugi hrvatskim, anonimni autor u *Bošnjaku* (odmah nakon pokretanja časopisa, 1891) postavlja veoma važno pitanje: zašto je sporno imenovanje jezika imenom bosanskim? Ako se ovakve rasprave stave u kontekst vremena, jasno je da je jezik shvatan u jednom romantičnom smislu u kome je jezik identifikovan sa narodom. Što su te rasprave u Bosni i Hercegovini bile intenzivnije, sasvim je razumljivo, jer su se i Hrvati, a posebno Srbi, u ostvarenju svojih nacionalnih koncepcija na taj način suprotstavljali Kallayevoj ideologiji bosanstva. Otud je sasvim razumljiva težnja i Srba a i Hrvata da pridobiju muslimanske književnike i intelektualce u svoje okrilje. *Bosanska vila* se zato vrlo često, kratkim komentarima, suprotstavlja hrvatskim nacionalnim težnjama, dok prema Bošnjacima ima veoma pomirljiv stav i gotovo se ne osvrće na njihova okupljanja izuzev kada su u pitanju nacionalni interesi (Napadi na list *Bošnjak* i na *Gramatiku bosanskoga jezika* su rijetki takvi izuzeci).

I pored tih svih međusobnih prebacivanja i borbi za nacionalnu emancipaciju, svi ti listovi su odigrali veoma značajnu ulogu u stabilizaciji jezičkog izraza i standardizaciji pravopisnih normi u Bosni i Hercegovini, jer oni pokazuju relativnu ujednačenost u osnovnim osobinama. Budući da je jezik u tom periodu dobijao veoma različite funkcije, za sve te listove karakteristično je traganje za izrazima kojih nema u domaćem korpusu, pa

¹⁶⁰ U *Bosanskoj vili* koja, inače, prema hrvatskim časopisima ima dosta rigidan stav, u broju 11 1892. kaže se: "I Hrvati se ne malo osvijestili, te hoće da se prijatelje s Vukovijem pravopisom, koji se kod nas u Bosni kao i u Dalmaciji već upotrebljuje..." (Podvukao M. Š.). Nakon pojave Brozovog *Hrvatskog pravopisa*, *Bosanska vila* u dugom komentaru (uz potpis *Osvetnik*) prebacuje Hrvatima da su uzeli srpski pravopis uz primjetnu dozu odbojnosti, pa kaže: "Primivši tako Hrvati naš srpski jezik, ne htjedoše ga upotrebljavati u svoj njegovoj čistoti, već stadoše u njega uvlačiti kojekakve gadne riječi..."

osim odranije prisutnih brojnih turcizama sve više prodiru tzv. internacionalizmi. Izvjesna intelektualiziranost, pa i svojevrsna “urbanizacija” jezika će biti uočljivija na kraju vijeka a posebno početkom novog. To će naročito biti vidljivo u *Bosanskoj vili*, koja od folklornih tema i onog narodnog jezika, kakvog je zagovarao Vuk, kreće ka intelektualizaciji, posebno od 1908. godine, kada se pojavljuje Dimitrije Mitrinović i njegova generacija. Evropski orijentisana i solidno obrazovana generacija okupljena oko *Bosanske vile* od dugo forsirane afirmacije srpstva krenut će ka jugoslavenstvu, što će naći odraza i u standardizaciji jezika početkom vijeka. Te generacije, upravo školovane na pravopisu koji je inaugurirala *Gramatika bosanskoga jezika*, unijet će u jezik dosta stabilizovan i standardizovan način pisanja uz unošenje evropskih pogleda i novih ideologija sa veoma raznovrsnom novom leksikom koja je bila potrebna upravo u sferi kulture, umjetnosti i nauke.

Taj folklorizam koji pokazuje *Bosanska vila* u prvim godištimaj još uvijek je na tragu vukovskih staza. Zato je taj časopis pretrpan narodnim pričama, poslovicama i zagonetkama sa jezikom veoma bliskim dijalekatskoj bazi. Djelimično se to može odnositi i na jedan dio tekstova u mostarskoj *Zori*, koja u tom vremenu, krajem vijeka, pokazuje veoma slične jezičke osobine tekstovima u *Bosanskoj vili*, ali taj izraz je blizak i nekim tekstovima i prilozima u *Bošnjaku*. Kada je riječ o pripovijetkama Svetozara Ćorovića u časopisu *Zora*,¹⁶¹ treba istaći da je riječ o jeziku koji je veoma blizak govoru Bošnjaka. To se može vidjeti ne samo po velikom broju turcizama i dosljednom pisanju foneme **h** u svim pozicijama i van tadašnje norme, nego i prema drugim osobinama. Iako je jasna opredijeljenost *Bosanske vile* da afirmiše narodni, srpski jezik, sa svim specifičnostima srpskog naroda, u djelima autora iz Bosne i Hercegovine, kao i kod mostarskih autora, često nailazimo na jezičke karakteristike svih naroda Bosne i Hercegovine. Tako ćemo, npr., u *Bosanskoj vili*, i pored ponekog izostavljanja foneme **h**, naići i na oblike *sahat*, *lahko*, *hartija*, *zahori se*, *bolahan*, *mahmuran* ili poneki ikavizam: *živili*, *vidili*, kao i mnogo domaće leksike preuzete iz supstandarda: *tolišno*, *čoeck*, *otale*, *oklen*, *tuj*.

U periodu objavljivanja *Gramatike bosanskoga jezika* (1890), i pored toga što je o njoj izrekla oštar i neprimjeren sud uz ironično-sarkastične opaske, *Bosanska vila* ima, ustvari, jezik koji je bio prilično usaglašen sa pravopisnim odredbama koje je ta *Gramatika* donijela, što se ogleda u

¹⁶¹ O tome će biti više riječi u daljem tekstu.

dosljednoj primjeni fonoloških pravila u jednačenjima i gubljenjima suglasnika, ijekavskoj zamjeni glasa jat, pisanju velikog slova i dr. Kao i u *Gramatici*, i u *Bosanskoj vili* u tom periodu nailazi se redovno na izvršeno jednačenje **s** i **z** ispred palatala u svim slučajevima (*pošlje, pošljedica, izljubiti, našljednik, šljepoća, š njim* i sl.), duže i kraće oblike u zamjeničko-pridjevskoj promjeni (*ovijeh, našijeh, žutijeh, srpskijeh, svojijeh*), oba odrična oblika *nijesam* (češće) i *nisam*, pisanje odričnog oblika glagola *htjeti* u futuru I odvojeno (*ne će*), oblike *možemo* i *moremo*, vukovske oblike *grješka* i *grješnik* i sl. U *Bosanskoj vili* iz tog perioda često se jotuju dentali **t** i **d** prilikom zamjene glasa **jat** (najnovije jotovanje), što je bio odbacio i Vuk: *đeca, đe, đevojka, ćerati, zastidjela*. Ima dosta primjera i sa izostavljenim, ali i napisanim **h** (*odža i hodža, siroma i siromah, odma i odmah, duhan i duvan, hvala i faliti, uvo i uho*). Ekavskih oblika je relativno malo u tekstovima bosanskohercegovačkih autora mada ima dosta autora iz Srbije koji pišu ekavski. Kontraksije samoglasnika dosta su rijetke, pa je tu vidljiva jasna stabilizacija oblika, npr. glagolskog pridjeva radnog, što se nije moglo reći za početni period standardizacije. Jezik *Bosanske vile*, i pored značajnog napretka u kultivisanju jezika, pokazuje još uvijek izvjesnu neujednačenost, posebno u priložima autora koji prikupljaju narodne umotvorine. To je vidljivo i u povremenim osvrtima na jezik drugih listova, *Glasnika Zemaljskog muzeja*, naprimjer. Međutim, u odnosu na početni period stabiliziranja, jezik *Bosanske vile* je pokazao vidan napredak i udio njenih saradnika u kultivisanju jezika u Bosni i Hercegovini je nezaobilazan.

Mada je jezik mostarske *Zore* dosta blizak jeziku *Bosanske vile*, ovaj časopis, iako je pokrenut desetak godina poslije *Bosanske vile*, pokazuje veoma veliku bliskost narodnim govorima, a u tekstovima Svetozara Ćorovića on je u potpunosti odraz mostarskog govora s kraja vijeka. Jezik *Zore* je dosta neujednačen i u tom vremenu još uvijek nije standardizovan, o čemu će biti riječi u daljem tekstu.

Dosta neujednačenosti u primjeni pravopisnih odredbi pokazuje i *Bošnjak*, u kome često probijaju dijalekatske crte mada taj jezik pokazuje izvjesne zajedničke osobine i sa drugim listovima iz tog perioda: čisti narodni jezik, uglavnom dosljedan fonološki princip, vršenje jednačenja **s** i **z** pred palatalima u svim pozicijama (*pošlje, našljednik*), pisanje oblika *nijesam* i *nisam*, pisanje negacije uz glagole, neujednačenost u zamjeni *jata*, neujednačenost u pisanju velikog slova, oblik *moreš* a ne *možeš*, pisanje oblika *ne će*, ustaljeno pisanje foneme **h**, kontrakcija vokala, posebno u

glagolskom pridjevu radnom (muški rod), vukovski način pisanja suglasnika **j** iza **r** u zamjeni *jata* (*pogrješka, uvrjeda*), itd. U *Bošnjaku* se nalazi nešto više turcizama i lokalizama (*taki, toli, od sele, ovliko, tica, čojek*), ali u suštini to je jezik veoma blizak onom jeziku tog vremena u *Bosanskoj vili* ili Vladinim listovima. Autori iz *Bošnjaka* su svjesni da njihovim časopisom Bošnjaci prave korak ka civilizovanijem društvu, pa Anonim već 1892. konstatuje: "Svi su ostali prosvjetni narodi prešli kroz iste faze, što mi još preturili nismo, nego smo još na po puta..."¹⁶² Prebacivanje *Bošnjaku* da je isključivo služio Kallayevim interesima svakako je pre naglašavano, jer je ovaj list imao veoma važnu ulogu ne samo u općoj emancipaciji Bošnjaka, nego i u doprinosu Bošnjaka stabilizaciji jezičkog izraza u Bosni i Hercegovini u zajedničkim težnjama sva tri naroda u tom periodu na kraju vijeka.

U suštini, jezik *Bošnjaka* pokazuje gotovo iste jezičke karakteristike ostalih listova tog perioda, naravno uz određene razlike, a bogaćenje leksike, pa i stilizacija nekih tekstova u kasnijem periodu, pokazuju da je *Bošnjak* za muslimane bio spoj sa konačnim prihvatanjem ustaljenih pravopisnih odredbi u skladu sa mjerama koje je u jezičkoj politici poduzimala Zemaljska vlada. Naravno, kao što primjećuje Dževad Jahić, u ovom listu "ispoljene su i vrlo kompleksne jezičke težnje."¹⁶³ *Bošnjak* je prvi list muslimana na latinici. Na izvjestan način to je označilo odvajanje od orijentalno-islamske tradicije i okretanje Evropi. Ta činjenica će doći do izražaja i u drugim bošnjačkim listovima, *Beharu* i posebno u *Gajretu* pred početak Prvog svjetskog rata. Osim zalaganja da se jezik naziva imenom bosanskim, u *Bošnjaku* je veoma vidljiva tendencija očuvanja kulturnog naslijeđa, vjere i običaja, njegovanje domaće tradicije uz poštivanje tuđeg. U *Bošnjaku* se veoma rano pojavljuju tekstovi koji upozoravaju na negativan uticaj stranaca na jezičke tokove, a posebno se ukazuje na kvarenje jezika germanizmima, naročito u svakodnevnom govoru. Taj procjep u kome su se Bošnjaci našli svakako je dramatičniji od položaja Srba i Hrvata. U srpskim listovima redovno se aktuelizira pitanje pisma, čuvanje ćirilice kao dijela nacionalne tradicije, uz naglašenu brigu za sudbinu ovog pisma, mada su Bošnjaci imali više razloga za lamentiranje nad sudbinom arebice, pa i bosančice, tzv. begovice, kojom je pisao širok sloj muslimanskog stanovništva. O tome

¹⁶² *Bošnjak*, II/1892.

¹⁶³ *Bošnjački narod i njegov jezik*, str. 29 (*Trilogija o o bosanskom jeziku*), Sarajevo, 1999.

III 422

HRVATSKI PRAVOPIS.

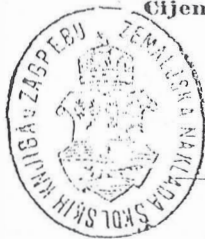
Po određenju
kr. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu,

napisao

DR. IVAN BROZ,

PROF. U KR. GIMN. ZAGREBAČKOJ.

Cijena je knjizi 64 novč.

U Z a g r e b u.

Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade.

1.892.

Naslovna strana *Hrvatskog pravopisa* Ivana Broza 1892. godine.

će kasnije u više navrata progovoriti nove generacija bošnjačkih intelektualaca u *Gajretu* 1913. godine.

I jezik časopisa *Nada*, što ga je pokrenula Zemaljska vlada 1895. godine pod uredništvom Koste Hörmana, mada su u njemu česti književni prilozima iz Hrvatske, ali i iz Srbije, pokazuje da su procesi ujednačavanja pravopisnih odredbi i u Srbiji i u Hrvatskoj veoma bliski onim u Bosni i Hercegovini. Ovaj časopis je uglavnom poštivao pravopisne odredbe iz *Gramatike bosanskoga jezika*, ali u djelima Srba i Bošnjaka veoma često probijaju neke dijalekatske crte što je veoma vidljivo bilo i u *Bosanskoj vili* i mostarskoj *Zori*. U tim tekstovima ima znatan broj turcizama, izvršenih jotovanja dentala **t** i **d** ispred **je** koje je nastalo od *jata*, dvostrukog pisanja odričnog oblika *nijesam* i *nisam*, pisanje glasa **h** u oblicima koje su kasniji pravopisi odbacivali: *sahat*, *kahva*, *mehlem*, *lahko*, *mehko*, vršenja jednačenja **s** i **z** ispred palatala gotovo u svim slučajevima (kao i u *Bosanskoj vili* i *Zori*), dužih oblika u zamjeničko-pridjevskoj promjeni (*ovijeh*, *časnijeh*), pisanja vukovskih oblika *grješnik* i *pogrješka*, odvojenog pisanja negacije (*ne će*) a ima i drugih zajedničkih karakteristika. Moglo bi se reći da je u *Nadi* bilo najviše lijepo stilizovanih tekstova uz zadržane izvjesne neujednačenosti u pisanju, pošto se, izgleda, dosljedno poštivao princip jezičke tolerancije. Uredništvo ovog časopisa uglavnom je poštivalo jezik autora bez vidljivih jezičkih intervencija. Otud u *Nadi* susrećemo primjere koji su van pravopisne norme: kontrakciju samoglasnika (*imo*, *došo*, *iznemogo*, *otišo* - pored uglavnom poštivanja norme), pisanje negacije uz glagole, ispuštanja suglasnika **t** i **d** u suglasničkom skupu (*bogastvo*), izostavljanje **i** u glagolskom prilogu sadašnjem (*putujuć*, *iduć*), a ima i drugih oblika koji su van pravopisne norme (*pratioc*, *vas*, *vidjeo*, *racijonalno*).

U prvim godištim *Nade* nema mnogo nacionalno markirane leksike, pa ni mnogo tada uobičajenih kalkova i bohemizama, ali je jasno nastojanje da se nađe odgovarajuća terminologija, jer se u susretu sa evropskim kulturnim strujanjima moralo tragati za domaćim izrazom. Pritom se često slijedi Bogoslav Šulek i preuzimaju češki izrazi. U *Nadi* čak u dva nastavka susrećemo tekst Fr. Š. Kuhača *Hrvatsko glazbeno nazivlje*, u kome se iskazuje želja da predloženi muzički termini budu svojina jezika u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, gdje bi, prema autorovom mišljenju, trebalo da uvažavaju hrvatsku glazbenu terminologiju. Slično se može reći i za tekst dr. St. Pavlovića (iz Beograda) koji piše o estetici uz napomenu da "naš svijet

ne zna tehnička imena (nazive) različitih vještina (umjetnina)”.¹⁶⁴ Očigledno je da se jezik u tom periodu sve više kultiviše i obogaćuje novim riječima iz oblasti nauke, kulture i umjetnosti. Novih riječi ima u gotovo svim naučnim ili historijsko-arheološkim tekstovima, prvim oblicima putopisa, prvim književnim kritikama, što govori o tome da se jezik urbanizira i da mu Vukov folklorno nametnuti okvir narodnog izraza nije dovoljan. Upravo je doprinos *Nade* bogaćenju jezika, posebno u intelektualnoj sferi, veoma značajan.

U ovom časopisu nema mnogo oblika koji bi bili naslonjeni na *Hrvatski pravopis*, što se može reći čak i za leksiku. Hrvatski pisci pišu oblike *tko*, *glede*, *opći* (ali se susreće u *Nadi* i oblik *opšti*), *čislo*, *kavana*, *pokus*, *znanost*, *demokracija*, ali se susreću u njihovim djelima i oblici *hemičar*, *štampa*, *Slovjeni*, *veresija*, *filosof*, *vakat*. Od bošnjačkih pisaca u *Nadi* se već u prvim godištima javljaju Safvet-beg Bašagić¹⁶⁵, Edhem Mulabdić, Riza-beg Kapetanović i drugi, ali u njihovim tekstovima nema onog kasnije jasno vidljivog naginjanja ka zapadnoj leksici što će posebno biti uočljivo početkom XX stoljeća, kada pojedini bošnjački pisci u hrvatskom nacionalnom opredjeljivanju biraju i tzv. hrvatsku leksiku i jedan vid hrvatskog jezičkog standarda. Međutim, u tekstovima hrvatskih autora opažaju se sve više konstrukcije iz njemačkog jezika što će, inače, biti karakteristika jezika novopridošlih službenika. Naginjanje ka zapadnoj leksici izrazito već u toj fazi pokazuju Ivan Milićević i Osman Nuri-Hadžić (Osman Aziz), pa Đuro Bujher u *Nadi*¹⁶⁶ opravdano govori o germanizmima u njihovom jeziku, posebno ističući neke sintaksičke konstrukcije: *”proti tomu nije imala ništa”, “da ne dođem s njima u nikakvu svezu”, “nije na njega spadalo”,* itd. Bujher autorima zamjera i na upotrebi riječi *unosan*, *neuputno je*, *libiti se*, *odvratno*. Dakle, može se reći, riječ je o jednom procesu koji je počeo u djelima bosanskohercegovačkih autora, posebno Hrvata i Bošnjaka, što će jasno biti vidljivo u časopisima početkom XX vijeka, do pred sami rat.

I u ostalim listovima i časopisima, posebno onim koje je pokretala Zemaljska vlada (*Glasnik Zemaljskog muzeja*, pokrenut 1899, *Školski vjesnik*

¹⁶⁴ Nada, 1896.

¹⁶⁵ U godini kada objavljuje *Trofandu*, u kojoj se još uvijek djelimično primjenjuje ublaženi morfološki pravopis sa pisanjem *jata* sa *ie*, Bašagić u *Nadi* (1896) piše fonetskim pravopisom.

¹⁶⁶ *Nada*, broj 7 i 8, 1897.

1895, *Sarajevski list* 1881. i dr.) može se uočiti jasna jezička politika. Jezik je bogatiji, intelektualniji, pa i gotovo standardizovan i pored još uvijek jasno uočljivih neujednačenosti uslijed spontanog, unutrašnjeg autonomnog jezičkog razvoja. U pojedinim tekstovima, posebno u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, mogu se uočiti različiti stilovi pisanja, sa raznovrsnom tematikom iz različitih naučnih oblasti, pa se može reći da se u tom periodu jezik bogati novom terminologijom, ali počesto i tuđom frazom, jer se osjeća sve više uticaj njemačkog jezika i tuđih jezičkih konstrukcija. Svi ti brojni listovi, posebno početkom XX vijeka, bit će značajan činilac stabiliziranja jezičkog izraza u Bosni i Hercegovini. U svim tim listovima javlja se relativno veliki broj autora različitih interesovanja i preokupacija. Objavljuju se i prvi pravi naučni historijski i arheološki tekstovi, tekstovi prirodoslovaca, prve likovne i muzičke kritike, estetske i filozofske rasprave pisane jednim novim, pročišćenim jezikom sa relativno ustaljenim pravopisnim odredbama, bar u načelnim postavkama. Komunikativna funkcija jezika očigledno nije bila dovoljna, jer se formiraju novi funkcionalni stilovi.

Jezik svih tadašnjih listova, bez obzira da li oni bili nacionalni ili Vladini, pokazuje znatnu ujednačenost, koja se prije svega ogleda u gotovo dosljednom prihvatanju principa fonološkog pravopisa, jezičkoj toleranciji urednika, poštivanju domaćeg, bosanskohercegovačkog izraza, borbi za što čistiji jezik uz zajedničku tendenciju da se jezik obogaćuje i onim izrazima koje dotada nije imao. Naravno, primjetne su i razlike, ali bar u ovom periodu nisu tako uočljive da bi se govorilo o jasnim nacionalnim jezičkim polarizacijama. U *Nadi* se, naprimjer, javlja i nova generacija hrvatskih književnika i naučnika (Jakša Čedomil, Ante Tresić-Pavičić, S.S. Kranjčević, A. G. Matoš, Ćiro Truhelka, Ferdo Šišić i drugi). Oni unose jezik obogaćen ne samo novostvorenim, kalkiranim riječima, nego i veoma dobrim stilizacijama i uspješnim bogaćenjem fraze budući da su novi funkcionalni stilovi i nove oblasti, posebno u nauci, tražili bogatiji jezik. Taj proces će započeti i u djelima bosanskohercegovačkih autora, posebno tokom prvih godina XX vijeka, kada se i u *Bosanskoj vili*, *Beharu*, *Gajretu*, *Biseru* i drugim listovima uočava ovaj proces. U relativno kratkom periodu, od šezdesetih godina prošlog vijeka, pa do početka Prvog svjetskog rata, nakon što se formirala nova generacija bosanskohercegovačkih intelektualaca školovanih u Beču i ostalim evropskim centrima, jezički izraz će učiniti onaj neophodan korak ne samo ka standardizaciji nego i ka novom poetskom i uopće književnom iskazu i novim funkcionalnim stilovima u nauci i

umjetnosti. To je vrijeme hitanja ka evropskim tekovinama i pokušaja hoda ukorak sa Evropom, što je, naravno, moralo imati odraza i u jeziku. Evropa tog vremena preokupirana je intenzivnim jezičkim ispitivanjima, komparativnim jezičkim studijama, propisivanjem pravila, normativizacijom i dijalektološkim istraživanjima, što će se odraziti i na jezičke tokove na južnoslavenskim prostorima.

Koliko je Zemaljska vlada poklanjala pažnje jeziku, vidi se u još jednom veoma ozbiljnom projektu, u provođenju jezičke ankete 1897. godine, kada je pripreman i filološko-etnografski kongres u Sarajevu. Ta anketa o jeziku, "*o govoru prostoga naroda*" daje veoma dragocjene podatke. Na osnovu njih se može vidjeti koliko je standardni jezik koji je Zemaljska vlada željela da izgrađuje bio blizak narodnom jeziku, odnosno južnom govoru, kako se tada uobičajeno imenovao istočnohercegovački dijalekat.

Refik BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

ODNOS VLASTI PREMA BOSANSKOM JEZIKU ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE U BOSNI I HERCEGOVINI¹

Pitanje naziva jezika u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini tema je o kojoj se do sada mnogo pisalo s različitih aspekata. Cilj je ovoga izlaganja prikazati hronologiju važnijih događanja u vezi s imenovanjem jezika u austrougarskom periodu u Bosni i Hercegovini te pokazati da Bošnjaci nisu imali nikakvoga utjecaja kod austrougarske uprave na njeno imenovanje jezika bosanskim niti da je austrougarska uprava takvim nazivom željela „udovoljiti“ Bošnjacima.

Od početka okupacije do konačnog imenovanja jezika bosanskim austrougarska je uprava imala vremenski period od nekoliko godina u kojemu je jezik u Bosni i Hercegovini imenovala različitim imenima.

Prvo imenovanje jezika u Bosni i Hercegovini *hrvatskim* 1. 1. 1879. (Šator 2004: 71) bilo je uvjetovano hrvatskim utjecajima u Austro-Ugarskoj Monarhiji, koje se u početnom periodu okupacije Bosne i Hercegovine najvjerojatnije odvijalo i pod utjecajem generala Filipovića, koji je komandovao operacijama okupacije.²

1 Rad je objavljen u zborniku radova *Bosna i Hercegovina i bošnjaštvo: Historija, stvarnost, perspektive*, Filozofski fakultet u Tuzli, Tuzla, 2014. Ovdje ga objavljujemo prigodno uz 130-tu godišnjicu *Gramatike bosanskoga jezika* iz 1890. godine.

2 Postoji više podataka o pristrasnosti generala Filipovića i njegovom lošem odnosu prema muslimanskom stanovništvu. Imamović (1997: 362) navodi podatak kako Filipović nije

Naziv *hrvatski jezik* susreće se i u nekim naredbama nakon odlaska generala Filipovića iz Bosne. „Cirkularnom naredbom Zemaljske vlade od 6. juna 1879. određeno je da nastavni jezik u osnovnim školama bude hrvatski“ (Kraljačić 1982: 165).

Naziv hrvatski jezik bio je prvobitno predviđen za upotrebu u ustanovama „predobrazovanja“. To potvrđuje „Cirkularna naredba Zemaljske vlade u Sarajevu od 19. jula 1879, br. 12222, o osnivanju pansionata za dječake u Sarajevu“ (Šipka 2001: 71–72).³

U dokumentu se objašnjava da „svrha osnivanja pansiona se sastoji u tome da se mladima Bosne i Hercegovine bez obzira na vjersku pripadnost i u zaštitu slobodnog ispoljavanja religije osigura humanističko predobrazovanje kako bi mogli biti primljeni u obrazovne ustanove u kojima mogu steći viši stupanj obrazovanja. Stoga će u ovaj institut biti primljeno do 100 dječaka svih konfesija u dobi od 9 do 16 godina, gdje će šest semestara odnosno 3 školske godine pohađati nastavu hrvatskog i njemačkog jezika, čitanje i pisanje (krasnopis i pisanje po dikatatu)“.

Nešto drukčiji stav u pogledu naziva jezika nalazi se u „Uredbi Zemaljske vlade u Sarajevu od 26. augusta 1879, br. 16887 o osnivanju dvaju nastavnih tečajeva za ovladavanje čitanja i pisanja na zemaljskom jeziku sa latiničnim pismom“ (Šipka 2001: 72–74).

U stavu I. ove uredbe na njemačkom jeziku navodi se 1. oktobar 1879. godine kao datum kada će „biti osnovana dva nastavna tečaja za ovladavanje čitanja i pisanja na zemaljskom jeziku sa latiničnim okruglim pismom“, te da će se na tečaj primati djeca od 7 do 10 godina.

---

imao povjerenja u Bošnjake (Imamovićevo imenovanje, nap. R. B.) i da je „njihov oružani otpor pretvorio (je) to nepovjerenje u pravu mržnju. U svojim izvještajima Carevoj vojnoj kancelariji, on naziva muslimansko stanovništvo ‘divljom i poživotinjenom gomilom’, koju tek treba dovesti do ‘ljudske svijesti’.“ Takve stavove o muslimanskom stanovništvu Bosne i Hercegovine Filipović je javno ispoljio 23. 8. 1878. godine prilikom prijema prve „poklonstvene deputacije“, koju su organizirali fra Grga Martić, Toma Herkalović i Dubrovčanin Đorđe Rajković. O tome v. u Imamovićevu navedenom djelu, str. 362–363. Ipak, treba znati da je general Filipović premješten iz Bosne početkom decembra 1878, čime, kako misli Imamović, „prestaje hrvatski kurs okupacione uprave“ (Imamović 1997: 374). Imenovanje jezika u Bosni i Hercegovini hrvatskim nepun mjesec nakon odlaska generala Filipovića, ali i u kasnijem periodu, kako ćemo dalje pokazati, kazuje da nije prestao „hrvatski kurs okupacione uprave“ jer su i nakon Filipovićeve odlaska ostali brojni činovnici kojima takav kurs nije bio stran.

3 Dokumente koje je objavio Institut za jezik u Sarajevu u knjizi *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000)* a sakupio i uredio Milan Šipka označavat ćemo sa Šipka 2001.

Kao što se i iz naziva Uredbe vidi, Zemaljska vlada je za samo nešto više od mjesec dana promijenila svoj stav o nazivu jezika i umjesto *hrvatskim* jezik je imenovala *zemaljskim*. Takav je stav očito spoznaja državnih službenika da naziv jezika može pogoršati situaciju u zemlji nakon oružanog otpora okupaciji i brojnih primjera da austroougarska vlast nije dočekana s dobrodošlicom.

Ima, međutim, nešto što može ukazivati na to da je, kako kaže Imamović (1997: 373), „Filipovićeve činovnička ekipa nastojala (je) u svakoj prilici istaknuti hrvatsko ime“ pa je u tekstu *Uredbe od 26. augusta 1879. godine* na našem jeziku, umjesto imenovanja jezika zemaljskim, jezik imenovan hrvatskim.⁴ Da takav postupak nekoga iz austroougarskoga činovničkog aparata nije bio prihvatljiv i za austroougarske interese u Bosni i Hercegovini, pokazuje i „Naredba Zajedničkog ministarstva od 12. septembra 1879, br. 4479 B.H., o nastavi na zemaljskom jeziku sa latiničnim slovima“. U ovoj se naredbi korigira dio stava I. iz Uredbe od 26. augusta 1879, br. 16887. To je iskazano na sljedeći način: „Što se tiče teksta odredbe, u §. 1. treba stajati „Zemaljski jezik sa okruglim pismom“ i iz njega izostaviti riječ „hrvatski“ (Šipka 2001: 77).

Činjenica da se u navedenoj uredbi Zemaljske vlade u Sarajevu od 26. augusta 1879, br. 16887 na njemačkom jeziku nigdje ne spominje hrvatski jezik može ukazivati na opravdanost prethodne Imamovićeve ocjene.

Zajedno s prethodnom uredbom objavljena je još jedna uredba Zemaljske vlade u kojoj je spomenuto ime jezika. To je „Uredba Zemaljske vlade u Sarajevu od 26. augusta 1879, br. 17012, o osnivanju Realne gimnazije u Sarajevu“. U njoj se određuje da je jezik nastave „bosanski zemaljski jezik sa latiničnim slovima.“ Potom se nabrajaju predmeti koji se uče, pa se ispod predmeta „vjeronauka svih vjeroispovijesti“ navodi predmet „zemaljski jezik (hrvatski, srpski)“ (Šipka 2001: 74–77).

Navođenje imena jezika u ovoj uredbi ukazuje na dvije činjenice. Prva se tiče naziva „bosanski zemaljski jezik sa latiničnim slovima“. Ovaj naziv ne treba protumačiti kao početak upotrebe naziva bosanski jezik. U ovoj se konstrukciji naziv bosanski jezik odnosi na jezik „zemlje Bosne“, kao što bi se mogao upotrijebiti i naziv „austrijski zemaljski jezik“, koji ne bi značio „austrijski jezik“ kao naziv jezika, već samo jezik koji se upotrebljava u Austriji. To je isto kao da je Zemaljski muzej u Sarajevu nazvan Bosanski zemaljski muzej.⁵

Druga činjenica tiče se „greške“ s nazivanjem jezika *hrvatskim* uz predmet zemaljski jezik („zemaljski jezik / hrvatski, srpski“). Ta „greška“ se neće ponoviti

4 V. u Imamović 2001: 373.

5 Nešto drukčije mišljenje o tome ima Ljiljana Stančić. V. Stančić 1983.

u kasnijim naredbama austroougarske administracije. U njima će se jezik nazivati „zemaljskim“ sve do uspostave naziva bosanski jezik.⁶

Naziv *zemaljski jezik* bit će upotrijebljen i u „Uredbi Zemaljske vlade u Sarajevu od 10. oktobra 1879, br. 21132, o osnivanju opće gradske djevojačke škole u Sarajevu“. U prvom paragrafu Uredbe kaže se da se u Sarajevu 3. novembra 1879. godine osniva opća gradska djevojačka škola i određuje jezik na kome će biti nastava: „Jezik nastave je zemaljski jezik“. U drugom paragrafu Uredbe nabrajaju se predmeti koji će se izučavati u školi pa se pod b) navodi: „zemaljski jezik; čitanje, pisanje, vježbanje u govoru i pismenom izražavanju“ (Šipka 2001: 78–80).

Da će pitanje naziva jezika postati problem u okupiranoj Bosni i Hercegovini, pokazuje i „Izvod iz jednog izvještaja Zemaljske vlade u Sarajevu od 27. novembra 1879, br. 26491, o upotrebi ćiriličnih slova u nastavi“.

Izvod glasi: „Dao sam nalog da se izričito naglasi da je jezik nastave zemaljski jezik sa latiničnim i ćiriličnim slovima kako Srbi ne bi dobili povod da se žale na tobožnje zapostavljanje“ (Šipka 2001: 80–81).

Ovaj izvod pokazuje da su otpori imenovanju jezika u to vrijeme dolazili od Srba, ili barem najviše od Srba. To može ukazivati na to da su u to vrijeme imali dobru organiziranost u kulturnom i političkom životu, vjerovatno i zbog toga što su imali oslonac i poticaj za takvu aktivnost i iz Srbije, za razliku od Bošnjaka⁷, koji su odlaskom Turske ostali bez ikakva oslonca i vrlo dezorijentirani nakon sloma otpora austroougarskoj okupaciji. Na trećoj strani, Hrvati su, vrlo često i kao činovnici austroougarske uprave, bili u boljem položaju, jer je i Hrvatska otprije bila pod upravom Austro-Ugarske Monarhije.

Kao potvrda prethodnoj ocjeni o otporima Srba imenovanju jezika može poslužiti i „Cirkularna naredba Zemaljske vlade u Sarajevu od 9. februara 1880, br. 2649, o nastavi na zemaljskom jeziku sa latiničnim slovima“.

6 Grešku će ponoviti ministar Slavi u svome govoru na sjednici austrijske delegacije 6. 11. 1880. godine. On je tada izjavio „da je nastavni jezik u školama „bosanski ili srpskohrvatski zemaljski jezik“, a da je kod nižih vlasti službeni jezik u saobraćaju sa stanovništvom „isključivo hrvatski“, na kome se vode i sudske rasprave i donose presude“ (Kraljačić 1982: 165). Kraljačić piše da je „ova mješavina naziva za jezik plod (je) složenih prilika u zemlji, postepenog napuštanja prohrvatskog kursa okupacione uprave i traženje rješenja koje bi najbolje služilo ostvarivanju opštih ciljeva okupacije“ (1982: 166). Mi mislimo da izjavu ministra Slavija treba shvatiti kao izjavu slabo obaviještenog ministra, što se može vidjeti iz nastavka rada na osnovu hronologije u upotrebi naziva za jezik do vremena ministrove izjave.

7 Ime Bošnjak ovdje se upotrebljava sa današnjim njegovim značenjem. Treba imati na umu i činjenicu da je to ime osim muslimana u tom i ranijem periodu podrazumijevalo i „istočno-pravoslavne i katoličke kršćane“. Zanimljiv je u tom pogledu i jedan stav Vlade iz 1880. godine: „Vlada u pogledu domaćeg stanovništva zna samo za Bošnjake, koji se po vjeri dijele na muslimane, istočno-pravoslavne i katoličke kršćane (Arhiv Bosne i Hercegovine ZVS, br. 3271, präs., 6. 12. 1880 – prema: Stančić 1982: 151).

Ta cirkularna naredba počinje sljedećim tekstom:

„Desio se slučaj u jednom mjestu u kojem je kotarska vlast htjela podići jednu školu u kojoj bi se učio zemaljski jezik sa latiničnim pismom da su se predstavnici grčko-pravoslavne kulturne zajednice žalili Zemaljskoj vladi zbog uvođenja jedne takve škole izrazivši bojazan da se takvim školama ugrožava opstanak postojećih i mogućnost osnivanja novih škola koje bi održavala pomenuta kulturna zajednica te da se uvođenjem latiničnog pisma u općim pučkim školama isključuje ćirilčno pismo.“ (Šipka 2001: 81–82)

U spomenutoj naredbi se dalje objašnjava da „zbog nedostatka normativa o pučkim školama ovdašnje stanovništvo uopće nije moglo biti upoznato sa namjerama koje ova Zemaljska vlada ima u oblasti školstva“ te se naglašava da svaka vjerska zajednica može podizati svoje škole i brigu o njima voditi vlastitim sredstvima. Dalje se kaže da Zemaljska vlada nema ništa protiv da se u takvim školama uči samo jedno pismo, „u muhamedanskim tursko-arapsko, u pravoslavnim ćirilčno, u izraelitskim hebrejsko“, ali da političke ustanove moraju imati pravo vrhovnog nadzora nad njima.

Ova je cirkularna naredba veoma jasna u pogledu namjere austroougarske vlasti da sprovodi svoju politiku i upravu na prostoru Bosne i Hercegovine. To se naglašava u nastavku Naredbe:

„Postojanje takvih škola (misli se na škole vjerskih zajednica, nap. R. B.) neće spriječiti Zemaljsku vladu da podiže javne pučke škole na mjestima na kojima smatra da su potrebne, te da u njima uvodi latinično pismo.“ (Šipka 2001: 81–82)

Dalje se, međutim, kaže kako stanovništvo treba biti obaviješteno o tome da će se u takvim školama ravnomjerno učiti latinično i ćirilčno pismo, a gdje se ukaže potreba, i tursko pismo. Ovakvi stavovi već ublažavaju ranije stavove o pismu iz prethodnih naredbi i nagovještavaju izvjesnu popustljivost austroougarske vlasti.

Ta se popustljivost ogleda i u „Naredbi zajedničkog ministarstva od 14. marta 1880, br. 1285 B.H. o nastavi na zemaljskom jeziku sa latiničnim slovima“.

U njoj se kotarske vlasti upozoravaju na obazrivost i izbjegavanje prisile:

„S obzirom na zabrinutost koje pomenuta namjera izaziva („Cirkularna naredba Zemaljske vlade u Sarajevu od 9. februara 1880, br. 2649, o nastavi na zemaljskom jeziku sa latiničnim slovima“, nap. R. B.) kod grčko-pravoslavnog stanovništva, želim u ovom osjetljivom pitanju preporučiti najveću obazrivost i izbjegavanje svake vrste prisile. Čim se jednom nepromišljenim postupcima izazove nepovjerenje, teško ga je otkloniti naknadnim objašnjenjima, i to sve teže što kod naroda koji je pisane znakove navikao smatrati simbolom svog vjerezakona ima manje razumijevanja za kulturne prednosti koje mu donosi upotreba nekog drugog alfabeta.“ (Šipka 2001: 82–83)

Prethodna naredba predstavlja prvu prekretnicu u tretiranju pisama. Austrougarska je vlast već shvatila da mora mijenjati svoj prvobitni kurs u pogledu latiničnog pisma. Do toga je dovelo protivljenje srpskog stanovništva upotrebi samo latinice u državnim školama. To će se pokazati u „Cirkularnoj naredbi Zemaljske vlade u Sarajevu od 26. novembra 1880, br. 28132, o nastavnom planu u gradskim pučkim školama“.

U toj se naredbi daje „Provizorni nastavni plan za gradske pučke škole i za gradsku djevojačku školu u Sarajevu“, u kome su data imena predmeta. Pod brojem jedan navodi se ime predmeta: „Bosanski zemaljski jezik (latinično i ćirilično pismo ravnomjerno)“.⁸

Naziv predmeta *Bosanski zemaljski jezik* ostat će i u „Izvodu iz Naredbe Zajedničkog ministarstva od 12. decembra 1880, br. 7704 B.H., o izradi školskih knjiga“. U tome izvodu iz naredbe daje se uputa o tome koje knjige treba koristiti do izrade novih, a u dijelu koji se tiče broja časova u nastavi navodi se ime predmeta: „*Bosanski zemaljski jezik (jezička nastava)*“ sa 12 časova sedmično u prvom razredu, a po osam u drugom, trećem i četvrtom razredu.

Da naziv jezika *bosanski zemaljski jezik* još uvijek ne znači isto što i naziv *bosanski jezik* u kasnijem i savremenom značenju, pokazuje „Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu“ od 1. novembra 1881. godine. U navedenom „sborniku“ štampan je „Naputak za sudove u Bosni i Hercegovini“, u čijem je trećem poglavlju u §. 19 regulirano pitanje poslovnog jezika:

---

8 Šipka 2001: 83–85. Naziv predmeta *Bosanski zemaljski jezik* još uvijek ne znači isto što i *bosanski jezik*. V. objašnjenje u prethodnom dijelu rada.

„Sa strankami ima sudbeni činovnik općiti zemaljskim jezikom. Ne brani se medjutim stranci, služiti se kako u ustmenu tako i u pismenu obćenju njemačkim ili magjarskim jezikom, kojim će se jezikom, bude li sudbeni činovnik tomu jeziku vješt, ter ne uztreba li prizvati tumača, i razprava voditi i riješiti.

Glede unutarnjega poslovanja i jezika za obćenje koli sa zemaljskim oblastmi toli sa oblastmi austro-ugarske monarkije i inih država valjaju naredbe u tom pogledu izdane.“ (Šipka 2001: 88)

Jedan od vrlo značajnih dokumenata za kasniju nominaciju jezika i sve događaje koji su bili u vezi s tim jeste Izvještaj Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine od 11. februara 1884. godine, br. 3884, koji je napisao zemaljski poglavar Appel a koji se tiče uvođenja udžbenika geografije u škole u Bosni i Hercegovini.

U navedenom se izvještaju Kallayu predlaže da nakon uvođenja „bukvara u bosanskohercegovačke pučke škole“ (*Prva čitanka za pučke škole u Bosni i Hercegovini*, nap. R. B.) „sastavi udžbenik geografije sa posebnim osvrtom na matičnu zemlju u okviru Austrougarske Monarhije“. U daljem dijelu Izvještaja Appel obrazlaže svoje mišljenje o potrebi toga:

„Razlozi koji su ponukali Zemaljsku vladu da nakon bukvara sastavi udžbenik geografije nisu samo didaktičke već i političke naravi, jer, s jedne strane, tačno poznavanje domovine budi ljubav prema njoj, a s druge strane, u udžbenicima će Bosna i Hercegovina biti prikazana kao sastavni dio Austrougarske monarhije čime će se u učenicima razviti svijest o pripadnosti njihove zemlje austrougarskoj carevini. Pošto ovaj cilj u pučkim školama nije moguće ostvariti na odgovarajući način i u odgovarajućoj mjeri drugim sredstvima osim nastavom geografije i povijesti, Zemaljska vlada je odlučila, na poticaj Vaše Ekselencije, da odmah nakon bukvara sastavi i udžbenik geografije.“ (Šipka 89–103)

Ovaj izvještaj nije mogao zaobići ni jezičku politiku u Bosni i Hercegovini toga vremena, koja još uvijek nije bila u potpunosti izgrađena, ali su naznake i stavovi o njezinu kasnijem rješenju izneseni i u ovom izvještaju:

„U pogledu ovdašnjih jezičkih prilika, Zemaljska vlada je slobodna iznijeti sljedeće:

Pri opisu stanovništva Bosne i Hercegovine, u udžbeniku geografije se kaže da svi stanovnici Bosne i Hercegovine govore jednim jezikom (Svekoliko domaće stanovništvo Bosne i Hercegovine govori jednim jezikom); time se željelo izbjeći da se jezik koji se ovdje govori nazove srpskim ili hrvatskim, kao što se to svugdje koristi izvan zemlje, čime se želi iskazati pripadnost ovdašnjeg stanovništva srpskoj ili hrvatskoj nacionalnosti, što se pak u ovom slučaju željelo po svaku cijenu spriječiti.“ (Šipka 89–103)

Naredni dijelovi Appelova izvještaja donose podatke koji donekle mijenjaju dosadašnje stavove o Kallayevu predimenzioniranom utjecaju na jezičku politiku u Bosni i Hercegovini u austroougarskom periodu. Odluke jesu bile njegove, ali, kao što će pokazati sljedeći citat, poticaji za to su, barem na samom početku opredjeljenja za naziv bosanski jezik došli od Appela.

U daljem dijelu Appelova izvještaja stoji:

„Zemaljska vlada dozvoljava sebi slobodu da Vašoj ekscelenciju (!) uputi molbu za dobijanje ovlaštenja da na onom mjestu u udžbeniku, na kojem se govori o jeziku, izvrši dopunu i taj jezik nazove ‘bosanskim’ (*Ovako: svekoliko.. itd. govori jednim jezikom i to bosanskim*), pri čemu se može zanemariti da jezik koji se govori u Bosni i Hercegovini predstavlja dijalekt jezika koji nauka naziva srpskim i hrvatskim, ovim dvoma nazivima bi se dodao i treći ravnopravan naziv čime bi se dosadašnji dijalekt podigao na nivo samostalnog jezika. Pri tome se nameće pitanje da li bi nazivanje ovdašnjeg jezika ‘bosanskim’ naišlo na dobar prijem u narodu ili bi pak, kao što se to sa sigurnošću može očekivati u srpskohrvatskom taboru, pobudilo nezadovoljstvo. Zemaljska vlada smatra da s obzirom na trenutne okolnosti može dati pozitivan odgovor na ovo pitanje.“⁹

Iz ovdje iznesenih stavova, ali i onih u ostatku Izvještaja, vidi se da Appel nije slučajno postavljen na mjesto zemaljskog poglavara, ali i to da je on bio predlagatelj naziva bosanski jezik, koji će Kallay prihvatiti.¹⁰

---

9 U prijevodu Appelova pisma: Šipka 2001: 102–103.

10 Kallayeva „je uloga u našoj historiji uglavnom pogrešno i u krivom svjetlu interpretirana. Kallay je bio izvanredan poznavalac prilika na Balkanu, a bavio se i naučnoistraživačkim radom. Zbog njegovog zalaganja za bosanstvo u sjeni je ostao njegov veliki trud i ostvarenja na kulturnom planu, te njegova želja da se kodificira jezik u Bosni i Hercegovini“ (Šator 2004: 71).

Da je pitanje jezika vrlo značajno za austroougarsku vlast, pokazuje i formiranje komisije za jezik 1883. godine.¹¹ Komisija je formirana iz praktičnih razloga i njezin je zadatak bio ujednačavanje jezika u udžbenicima koje je Vlada namjeravala štampati.

Jedan od najvažnijih njenih zadataka na samom početku rada bilo je rješenje dileme u upotrebi fonološkog i etimološkog načina pisanja, pri čemu je prevagu odnio prvi način, čime je trasiran put kasnijoj ortografskoj tradiciji u Bosni i Hercegovini austroougarskog perioda. Na osnovu stavova Komisije za jezik kasnije će biti štampana i *Gramatika bosanskog jezika*, čije je izdavanje pokrenuto 1884. godine, a izrada rukopisa završena 1888. godine.¹²

Gramatika je objavljena 1890. godine a njezinim objavljivanjem ozvaničen je naziv *bosanski jezik*, ali će to ozvaničenje donijeti i niz prigovora i nesuglasica. Takvi su, naprimjer, bili otpori srpskih škola koje su u godišnjim izvještajima brisale naziv bosanski i upisivale srpski jezik (Kraljačić 1982: 171). Nakon toga je (15. juna 1893) Vlada izdala naredbu kojom se takvi postupci zabranjuju, ali je i to izazvalo otpor u srpskim školama.¹³ Ne nalazeći boljeg rješenja, Vlada je poslije spomenutih otpora upotrebi naziva bosanski jezik u crkvenim školama dopustila da se u formularima unosi naziv srpski jezik, ali, shodno tome, i hrvatski jezik.¹⁴

Ova popustljivost Vlade pokazuje odstupanje od čvrstog stava koji je Kallay izrekao godinu dana ranije, 1896. godine:

---

11 Komisija se prvi put sastala 31. marta 1883. godine. Njeni članovi bili su: Antun Vuković, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Kosta Hörman, Đorđe Nikolajević, fra Alojzij Mišić, Ivan V. Popović, Franjo Vuletić, Ljuboje Dlustaš.

12 Podatak o izradi *Gramatike* je prema podatku o originalnom rukopisu *Gramatike* iz Arhiva Bosne i Hercegovine. Treba znati da je originalni rukopis u Arhivu Bosne i Hercegovine pronašao Muhamed Šator. Njegov pronalazak i opis u radovima objavljenim u časopisima i knjizi *Jezik u Bosni i Hercegovini do 1914. godine* rasvijetlili su sve nejasnoće i otklonili mnoge pogreške koje su se o *Gramatici bosanskog jezika* iz 1890. godine nalazile u literaturi. Profesor Šator otklonio je spekulacije o tome da se Vuletić nije htio potpisati kao autor na *Gramatici bosanskog jezika* i u svojoj knjizi objavio faksimil naslovne strane *Gramatike* na kojemu je Vuletićev potpis precrtan crvenom olovkom, što je učinio Davorin Nemanić. V. Šator 2004.

13 Kraljačić (1982: 171–172) navodi i podatak da su najjači otpor pružali u srpskoj školi u Tuzli, u kojoj su u formularima precrtali naziv bosanski jezik i upisali srpski. Nije bez značaja ni podatak da katoličke škole nisu pokazivale otpor prema navedenoj naredbi iz 1893. godine.

14 Prema Kraljačićevu podatku iz fusnote (1982: 172), dokument je u Arhivu Bosne i Hercegovine, ZV, Res 25/1897, što bi značilo da je dokument iz 1897. godine.

„Naziv bosanski jezik niti je izmišljen, a još manje je importiran. To je naziv zemlje i kao takvog ga je vlada i usvojila. Gdje nije zvanična stvar, svako se može nazivati kako hoće“ (Šator 2004: 72).¹⁵

U vezi s ovim Kallayevim stavom iz 1896. godine treba spomenuti i govor Vatroslava Jagića koji je održao 18. juna 1896. godine i u kome je podržao naziv bosanski jezik.¹⁶

Profesor je Šator u vezi s nominacijom jezika u austroougarskom periodu u Bosni i Hercegovini napisao da je ona „ispolitizirana, posebno zbog zvanične upotrebe jezika s predznakom bosanski“, te da je za to „optuživana austroougarska vlast iako je jasno da termin bosanski jezik postoji u literaturi u kontinuitetu još od početka XV stoljeća“.¹⁷

Treba, međutim, imati na umu i Kallayevu izjavu iz 1901. godine, kada je, kako navodi Kraljačić, posljednji put javno govorio o jeziku u budžetskom odboru austrijske delegacije. On je tada kazao „da neće da se upušta u staru prepirku, kako treba da se zove jezik zemaljski, da li srpski ili hrvatski ili srpskohrvatski“ te naglasio „da je spreman prihvatiti za Bosnu svaki naziv, u kojemu se sporazumiju oba plemena, Srbi i Hrvati“ (Kraljačić 1982: 176).

Ova njegova izjava sasvim jasno ukazuje na to da njemu ni u ranijem periodu nije bilo stalo do toga kako će se jezik u Bosni i Hercegovini nazivati, već samo do toga kako iznaći rješenje koje neće predstavljati problem upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Navodeći samo dva „plemena“, Srbe i Hrvate, i izostavljajući bosanskohercegovačke muslimane, Kallay je implicitno iskazao i svoj stav prema „plemenima“ u Bosni i Hercegovini.

Kallayevom smrću 13. jula 1903. godine počinje se približavati raspletu jedan veoma buran period borbe oko jezika u Bosni i Hercegovini, prvenstveno

---

15 Ponekad se zbog različitih i često pogrešnih interpretacija stanja u vezi s nominacijom jezika u austroougarskom periodu može steći dojam da je naziv bosanski jezik, kako piše Dževad Jahić, „maltene iskonstruisao sam Benjamin Kalaj“ (Jahić 1991: 129).

16 Kraljačić (1982: 173) donosi Jagićevu izjavu iz knjige *Spomeni mojega života* (II, Beograd, 1934, str. 147), gdje navodi da Kallayeva administracija „nije htela doneti svega što sam ja kazao, već samo što je išlo na Kalajev mlin, tj. da sam ja branio njegov ‘bosanski’ jezik“. Na istome mjestu Kraljačić donosi i podatak da je Jagić trebalo da vodi filološku sekciju na filološko-etnografskom kongresu koji je bio planiran za 1897. godinu i radi čijeg je održavanja na području Bosne i Hercegovine sprovedena anketa na osnovu kvestionara *Pitanja o govoru prostoga naroda*, koji su sastavili Jagić i Rešetar. No, do održavanja kongresa nije došlo, a u vezi s njim i razlozima neodržavanja postoje razne spekulacije, što može biti tema posebnog rada.

17 U vezi s historijatom imena bosanski jezik v. Halilović 1991.

njegove nominacije, u kojoj je Kallay aktivno sudjelovao i imao odlučujuću ulogu.¹⁸

Poslije Kallayeve smrti zamjenjuje ga „Stefan Burijan, koji je u odnosu na svog prethodnika bio politički znatno popustljiviji“ (Stančić 1982: 155). Nakon toga sve više će slabiti „stečene pozicije“ imena *bosanski jezik* i taj će se termin približavati službeneom ukidanju. Ukidanje je ozvaničeno 14. oktobra 1907. godine dopisom Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine Nr. 168639. U njemu stoji:

„Zemaljska vlada ovim nalaže da se dosadašnji naziv zemaljskog jezika ‘bosanski jezik’ u cjelokupnom službenom saobraćanju i u svim dopisima zemaljskih ustanova, službi i zavoda, zemaljskih poduzeća svih vrsta u potpunosti ukida i da se ubuduće za zemaljski jezik koristi zvaničan naziv ‘srpsko-hrvatski jezik’. Naziv ‘zemaljski jezik’ može se zadržati u onim slučajevima kada se uopćeno govori o zemaljskom jeziku.

Sljedstveno ovom nalogu se izdaje naredba da se novi zvanični naziv zemaljskog jezika ima staviti u upotrebu u novim izdanjima školskih knjiga i tiskovina koje se izdaju u ovdašnjim izdavačkim kućama, nadalje u svim časopisima i publikacijama koje izdaje Zemaljska uprava, za što zadužene ustanove, službe i organi moraju preuzeti obavezu. Ovi potonji, kao i direkcije i uprave raznih državnih obrazovnih zavoda imaju obavezu da u starim izdanjima školskih knjiga, koje su još u upotrebi izvrše ispravku dosadašnjeg naziva zemaljskog jezika.“¹⁹

Nakon ovoga naloga Zemaljske vlade došlo je 1908. godine i preimenovanje *Gramatike bosanskog jezika* u *Gramatiku srpsko-hrvatskog jezika*. Time je konačno napušteno imenovanje jezika bosanskim. Tim je činom austroougarska vlast konačno popustila pod otporima uvođenju naziva bosanski jezik. Pojačavanje otpora nazivu bosanski jezik pratilo je ujedno i slabljenje austroougarske vlasti. To su dva procesa koja su se u tome vremenu u Bosni i Hercegovini odvijala istovremeno.

18 Kallay je dužnost ministra finansija i vrhovnu upravu Bosne i Hercegovine preuzeo 4. juna 1882.

19 Naredbu nešto drukčijeg sadržaja od 4. oktobra 1907. godine (Arhiv Bosne i Hercegovine ZMF, br. 168539) navodi Šator (2004: 187) i, pozivajući se na Juzbašića (1969) i Papića (1976), za nju kaže da nije objavljena, već je poslata interno, s napomenom da se muslimani mogu u službenoj prepisci i školskim svjedodžbama služiti nazivom bosanski jezik.

U vezi s nominacijom jezika bosanskim u vrijeme austroougarske uprave zanimljivo je i stajalište Tomislava Kraljačića, koji misli da ni u „tadašnjim vodećim muslimanskim slojevima“ nije bilo raspoloženja za Kallayevu „politiku bosanskog jezika“. Ovakav zaključak nameće se u Kraljačićevu tekstu koji slijedi nakon citata iz teksta *Svačije poštujemo – a svojim se dičimo*, Bošnjak br. 4 od 23. 7. 1891.:

„Jedino je bezrezervnu podršku Kalaju pružala grupa Muslimana okupljena oko lista ‘Bošnjak’, koja se uporno zalaže za ‘bosanski jezik’ kao bitan konstitutivni elemenat bosanske narodnosti. Već u prvim brojevima list ističe jedinstvo između jezika i nacije. ‘A što se tiče našega jezika, to se ne plašimo pred cijelim svijetom otvoreno kazati, da nam je i ime našega jezika usko skopčato sa imenom narodnim, te da nam se i jezik nazove bosanskim. Mi smo konservativne naravi te nećemo da rastavljamo ono, što je kroz vjekove spojeno jedno uz drugo i ne možemo jedno izreći, a da na drugo ne pomislimo. Ali, podrška ‘Bošnjaka’ nije bila tako jaka da u vodećim muslimanskim slojevima stvori raspoloženje za Kalajevu politiku ‘bosanskog jezika’“. (Kraljačić 1982: 176–177)

Ako se zna da je „Bošnjak“ jedini bošnjački list koji je u vrijeme austroougarske uprave izlazio krajem devetnaestog stoljeća u Bosni i Hercegovini,²⁰ onda prethodna Kraljačićeva ocjena zahtijeva odgovore na pitanja o tome gdje su na drugome mjestu mogli iskazivati „raspoloženje za Kallayevu politiku bosanskog jezika“, oko čega su mogli biti okupljeni, je li trebalo „iskazivati raspoloženje“ i sl.²¹

Zanimljivo je danas to što nominaciju jezika bosanskim u vrijeme austroougarske okupacije u Bosni i Hercegovini niko nije dovodio u vezu sa sadašnjim stavovima koje često navode srpski i hrvatski lingvisti.²²

---

20 Od 1891. do 1910. godine. Tek će 1900. biti pokrenut „Behar“, koji je bio drugi bošnjački list po redosljedju osnivanja u austroougarskom periodu, a tek 1906. godine list „Musavat“, koji je bio treći bošnjački list po redosljedju osnivanja.

21 Pitanje je iskazuju li Bošnjaci i danas dovoljno raspoloženja za naziv bosanski jezik. Treba na web stranici Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku pregledati spisak odobrenih udžbenika za upotrebu u osnovnim školama pa se uvjeriti da se najveći broj udžbenika za nastavu jezika zove „Naš jezik“. Je li do autora, do izdavača ili Ministarstva, autor ovoga teksta nije siguran, ali je pismeno morao intervenirati u Ministarstvu da njegovim udžbenicima i radnim sveskama za četvrti i peti razred devetogodišnje osnovne škole u spisku izmijenene imena u „Bosanski jezik“, jer ta greška nije bila „do autora“.

22 U tekstu *Tri pitanja i tri odgovora* Odbora za standardizaciju srpskog jezika (<http://www.rastko.rs/filologija/odbor/odluka001.html>) piše: „Zašto su muslimani/Muslimani/

Literatura

- Brozović, Dalibor (1999), „Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika“, *Jezik*, 47/1, 13–16.
- Halilović, Senahid (1991), *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.
<http://www.rastko.rs/filologija/odbor/odluka001.html>, 28. 11. 2012.
- Imamović, Mustafa (1997), *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo.
- Jahić, Dževad (1991), *Jezik bosanskih Muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.
- Kraljačić, Tomislav (1982), „Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini“, *Književni jezik*, 11/4, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, 165–177.
- Kuna, Herta (1981), *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Radovi, VIII, Sarajevo.
- Kuna, Herta (1983), „Neki problemi jezičke standardizacije u BiH krajem XIX vijeka na materijalu jezika štampe“, *Književni jezik*, 12/3, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 113–125.
- Nehring, Gerd-Dieter (2005), „Razvoj standardnog jezika za vrijeme Austro-Ugarske monarhije“, u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo – Oslo, 303–319.
- Okuka, Miloš, Ljiljana Stančić (1991), *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austroougarske vladavine*, Slavica Verlag, München.
- Stančić, Ljiljana (1983), „Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske uprave“, *Književni jezik*, 12/3, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 139–160.
- Šator, Muhamed (2004), *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar.
- Šator, Muhamed (2005), „Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske“, u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo – Oslo, 321–344.
- Šipka, Milan (2001), *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini: Dokumenti*, Institut za jezik u Sarajevu, Posebna izdanja, knjiga 11, Sarajevo.

Bošnjaci izabrali baš ime *Bošnjaci*, – nije teško pogoditi, a nije teško ni u nazivu jezika koji su odabrali (*bosanski*) prepoznati njihovu težnju ka unitarnoj BiH, u kojoj bi vladali i oni i njihov jezik“. Tako i Dalibor Brozović u tekstu *Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika* (1999: 13) piše: „Govorimo li otvoreno, a nema smisla da lisičimo i okolišamo, prilično je jasno zašto Bošnjaci žele svoj jezik oblikovati i izgrađivati onako kako to njima odgovara po vlastitoj tradiciji i ukusu, što je njihovo nesumnjivo pravo, ali ako taj jezik nazovu ne bošnjačkim nego bosanskim, onda iz toga proizlazi da je to domaći, zemaljski jezik, a hrvatski i srpski da su uvozni i da bi bosanskohercegovački Hrvati i bosanskohercegovački Srbi zapravo trebali prihvatiti bošnjački jezik pod bosanskim imenom kao svoj i kao opći jezik za Bosnu i Hercegovinu. Ta je pretenzija savršeno jasna“.

PRIKAZI, OCJENE, OSVRTI

Refik BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

NA KOME JE JEZIKU SPJEVANA HASANAGINICA¹

Najpoznatija i najviše prevođena naša pjesma svakako je usmena balada *Hasanaginica*. Pjesma obiluje nizom nepoznanica a o nekima od njih napisane su brojne rasprave. Tako se nadugo i naširoko pisalo o tome ko su likovi o kojima se u pjesmi pjeva, gdje je pjesma nastala, je li je Fortis zapisao ili dobio zapisanu, ko je pjesmu spjevao, šta znači sintagma *uboške haljine*, kakav je to stid Hasanaginicin, čija je balada *Hasanaginica*... Ovo posljednje pitanje otvara još jedno drugo, sasvim blizu prethodnom: na kome je jeziku spjevana *Hasanaginica*?

Ne želim da ovo pitanje izaziva konotacije slične onima koje su pratile rasprave uz pitanje: čija je balada *Hasanaginica*?, ali želim ukazati na neke neprihvatljive stavove koji se spominju u raspravama o jeziku balade.

Vuk je *Hasanagicu* smatrao srpskom pjesmom jer je srpskim jezikom smatrao sve što je štokavsko narječje. Hrvatski naučnici smatraju da je balada *Hasanaginica* nastala na hrvatskom jeziku. Tako, naprimjer, Iva Lukežić u svome radu *Dijalektološko čitanje Fortisove „Asanaginice“* piše:

„**Hrvatska** pučka balada o plemenitoj Asanaginici nije do danas argumentirano pročitana (transkribirana) kao **hrvatski tekst**, kako bi nalagala njezina ukupna logika.“

¹ Tekst je objavljen u „Lingvazinu“ II/2–3, Institut za bosanski jezik i književnost, Tuzla, 2014.

te:

„Naime, pjesma je u izvorniku iz 1774. godine predočena **hrvatskim jezikom** na latinici grafijsko-ortografskoga uzusa kakav se primjenjivao u južnoj Hrvatskoj u drugoj polovini 18. stoljeća. U izvorniku je usporedo s njome predočen i Fortisov prijevod pjesme **s hrvatskoga** na talijanski jezik.“²

Da bi bilo jasnije otkuda problem u vezi s jezikom balade *Hasanaginica*, neophodno je vidjeti šta o tome kaže sam Fortis. U poglavlju svoje knjige u kojemu govori o glazbi, pjesništvu, plesovima i igrama Morlaka Fortis piše:

„Preveo sam na italijanski nekoliko morlačkih junačkih pjesama, a jednu od njih, koja mi se čini da je u isto vrijeme dobro sročena i zanimljiva, dodat ću ovome svome dugom pripovijedanju. (...) Ilirski tekst što ćete ga naći poslije moga prijevoda omogućit će vam da prosudite koliko bi bio zgodan da posluži za glazbu i pjesništvo ovaj veoma zvučan i skladan jezik koji su gotovo posve zapustili čak i obrazovani narodi koji njime govore. Ovidije, dok je živio među Slavenima na Crnome moru, udostojao se pokazati svoj pjesnički dar pišući stihove na njihovu jeziku, te je za njih dobio hvale i pljesak tih divljaka, premda se poslije, kada ga je obuzeo rimski ponos, sramio što je oskrvnuo latinski metar. Grad Dubrovnik dao je mnoge vrsne pjesnike pa i pjesnikinje ilirskoga jezika, među kojima je najslavniji Ivan Gundulić. Ni drugi primorski i otočni gradovi Dalmacije nisu njima oskudijevali, ali prečesti talijanizmi što su se uvukli u njihova narječja mnogo su promijenili starinsku jednostavnost toga jezika. Njegovi poznavatelji (s najučenijim od njih, a to je arhidakon Matej Sović iz Osora, vodio sam veoma duge rasprave o ovoj pojedinosti) nalaze da je morlački govor jednako tako barbarski i prepun tuđih riječi i izraza. U svakom slučaju, bosanski, kojim govore Morlaci u unutrašnjosti, mojem je uhu skladniji nego ilirski u Primorju; ovo ne smiju uzeti za zlo primorski Dalmatinci, jer moje je uho daleko od toga da bi polagalo pravo na to da upućeno presuđuje u ovakvoj stvari.“³

2 Iva Lukežić, *Dijalektološko čitanje Fortisove "Asanaginice" „Čakavska rič“*, XXXIII, br. 1-2, Split, 2005, 102–103 na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=165453 dostupno 2. 1. 2015. Istitanja u citatima R. B.

3 Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji* (priredio Josip Bratulić), Globus, Zagreb, 1984, 59 na: <https://drive.google.com/file/d/0B5HlfcYGiziySFYzSEVfb1VHY3M/edit?pli=1> – dostupno 2. 1. 2015. U citatu su izostavljene uredničke fusnote Fortisova izdanja jer nisu značajne za ono što je tema ovoga rada.

Iz navedenoga citata jasne su sljedeće Fortisove napomene:

- Fortis je preveo na italijanski nekoliko morlačkih junačkih pjesama, a jednu od njih dodat će svome dugom pripovijedanju;
- pjesma koja je dodana je *Hasanaginica*;
- tekst Fortisove *Hasanaginice* je na ilirskom;
- ilirski je veoma zvučan i skladan jezik koji su gotovo posve zapustili čak i obrazovani narodi koji njime govore;
- grad Dubrovnik dao je mnoge vrsne pjesnike pa i pjesnikinje ilirskoga jezika, među kojima je najslavniji Ivan Gundulić;
- ni drugi primorski i otočni gradovi Dalmacije nisu oskudijevali ilirskim pjesnicima, ali prečesti talijanizmi što su se uvukli u njihova narječja mnogo su promijenili starinsku jednostavnost toga jezika;
- poznavatelji ilirskog jezika nalaze da je morlački govor jednako tako barbarski i prepun tuđih riječi i izraza (kao i ilirski, nap. R. B.);
- najučeniji od poznavatelja ilirskog jezika je arhiđakon Matej Sović iz Osora;
- Fortis je sa Sovićem vodio veoma duge rasprave o ovoj pojedinosti (o morlačkom i ilirskom govoru, nap. R. B.);
- bosanski, kojim govore Morlaci u unutrašnjosti, Fortisovu je uhu skladniji nego ilirski u Primorju;
- Fortis napominje da prethodno njegovo mišljenje „ne smiju uzeti za zlo primorski Dalmatinci, jer moje je uho daleko od toga da bi polagalo pravo na to da upućeno presuđuje u ovakvoj stvari“.

Za razrješenje problematike u vezi s pitanjem jezika *Hasanaginice* iz ovih su Fortisovih napomena važne sljedeće pojedinosti:

- *Hasanaginica* je morlačka pjesma;
- Fortisov zapis *Hasanaginice* u njegovoj je knjizi na ilirskom jeziku;
- Morlaci u unutrašnjosti govore bosanskim (jezikom);
- bosanski, kojim govore Morlaci u unutrašnjosti, Fortisu je bio skladniji nego ilirski u Primorju.

Iz ovoga nije jasno da li je Fortis ilirski jezik i bosanski, kojim govore Morlaci u unutrašnjosti, smatrao dvama jezicima. Ne ulazeći u problematiku odnosa termina *govor* i *jezik* i shvatanja tih termina, želim pokazati da se

preko prethodnih Fortisovih napomena olahko i brzo prelazilo i da su neke nejasnoće u vezi s *Hasanaginicom* i proizišle iz toga. Bit će najprije da je ilirski i bosanski Fortis smatrao jednim jezikom. Ovo ne treba čuditi jer je u vremenu u kome je živio Fortis, pa i ranije, bilo uobičajeno da se jezik naziva ilirskim, bosanskim, slavjanskim. Tako Dževad Jahić u svojoj knjizi *Bosanski jezik u 100 pitanja i sto odgovora* (Ljiljan, Sarajevo: 1999) na str. 15 piše: „Naši su slavenski preci sebe nazivali ‘Ilirima’, a svoj jezik ‘ilirskim’ (‘iliričkim’).

Još prije Fortisova vremena Matija Divković, rođen u selu Jelaške kod Olova 1563. godine, u svome *Nauku krstjanskom* piše: „I ovo istomači aliti privede iz jezika dijačkoga u pravi i istiniti jezik bosanski.“⁴

Navođenje naziva jezika koji je upotrebljavao Divković ovdje nije bez značaja s obzirom na to da Divkovića spominje Fortis u svome putopisu: „Priča se da su se u početku ovog stoljeća morlački pastiri mnogo bavili čitanjem debele knjige o kršćanskom, moralnom i povijesnom nauku što ju je složio neki o. Divković, a više je puta tiskana u Mlecima njihovom ćirilicom bosančicom koja se djelimično razlikuje od ruskog pisma.“⁵ Kao što se iz citata vidi, Morlaci su imali isti jezik i pismo kao i Divković.

Također prije Fortisova vremena „Jakov Mikalja (1601–1654) u predgovoru ‘*Blagu jezika slovinskoga*’ iz 1649. kaže da je nastojao da u ovaj rječnik uvrsti ‘najodabranije riječi i najljepše narječje’; dodajući da ‘u ilirskom jeziku ima mnogo i različitih načina govora, ali svako veli da je *bosanski jezik* najljepši radi čega bi svi ilirski pisci morali nastojati da na njim pišu”“.⁶

Iliričkim je svoj jezik nazivao i bosanski pisac Ivan Ančić, rođen u selu Lipi u Duvanjskom polju oko 1600-te godine.⁷

Iz konteksta u kome Fortis spominje Ovidija i njegovo pjevanje među Slavenima na njihovu jeziku na Crnome moru, jasno je da on i ilirski smatra slavenskim jezikom, tj. da on spada u grupu slavenskih jezika, kako bismo danas kazali. U jednom dijelu teksta u kojemu govori o morlačkim pjesmama on kaže kako je vidio „gdjekojega (Morlaka, nap. R. B.) kako plače i uzdiše na nekom mjestu koje u meni nije budilo nikakva ganuća. Vjerovatno je da je taj učinak proizvela vrijednost ilirskih riječi koje su Morlaci bolje razumjeli...”⁸

Iz ovoga se vidi da je Fortis jezik Morlaka nazivao i ilirskim, ali je jasno da je uočavao razliku između ilirskog u Primorju i bosanskog u unutrašnjosti.

4 Zbornik radova o Matiji Divkoviću, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1982, 102.

5 Fortis, o.c., 42–43.

6 Prema: Senahid Halilović, *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991, 22.

7 Prema Svetozar Marković, *Jezik Ivana Ančića*, SANU, Beograd, 1958, 1.

8 Alberto Fortis, o. c., 58.

Zbog toga onda ne treba čuditi ni Fortisovo navođenje bosanskog (jezika) kojim govore Morlaci u unutrašnjosti, i ilirskog, kojim se govori u Primorju. Miješanje naziva ilirski i bosanski, kao što je pokazano u prethodnom dijelu teksta, nije u prošlosti bilo neuobičajeno.

Navođenje ilirskog jezika kao jezika na kojemu je pjesma **zapisana** (a ne ispjevana, isticanje i napomena R. B.) može pokazati put rješenja nekih jezičkih pitanja iz *Hasanaginice*. To je prije svega pitanje zamjene jata, koje je u pjesmi kao u Fortisovu ilirskom, zapravo dubrovačkom⁹, pitanje gubljenja glasa *h*, pitanje bilježenja sintagme *uboške haljine* i dr.

Navođenje ilirskog jezika kao jezika na kojemu je pjesma zapisana, ne može biti opravdanje da se *Hasanaginica* smatra hrvatskom baladom. Fortisovo navođenje ilirskog jezika na kome je pjesma objavljena nikako ne znači negiranje jezika na kome je pjesma spjevana, tj. bosanskog, koji govore Morlaci u unutrašnjosti, kako kaže Fortis. Fortis u svojoj knjizi navodi da je slušao morlačke pjesme, ali nigdje ne kaže da je on zapisao *Hasanaginicu*, a to može upućivati na činjenicu da ju je dobio u ilirskoj varijanti. Fortis je u napomenama ispod italijanskog prijevoda u svojoj knjizi naveo prva četiri stiha *Hasanaginice* trima pismima: glagoljicom ili jeronimskim pismom liturgijskih knjiga, ćirilicom starih dokumenata te morlačkom rukopisnom ćirilicom.¹⁰ Uz morlački tekst on daje napomenu: „Morlački kurziv ima slabiji pravopis, ali sadrži više istine o njihovu izgovoru, kakav god on bio; ja sam se od njega u tekstu malo udaljio.”

Fortisova napomena da „morlački kurziv ima slabiji pravopis, ali sadrži više istine o njihovu izgovoru, kakav god on bio“ te da se on „od njega u tekstu malo udaljio” pokazuje da su prilikom zapisivanja pjesme vršena prilagođavanja onome što je on nazivao ilirskim jezikom. Upravo bi ovaj podatak mogao ukazivati na uzrok pojavama onih „neriješenih jezičkih pitanja“ *Hasanaginice* o kojima su napisane brojne rasprave.

Iz prethodnog dijela teksta jasno je da se usmenoj baladi *Hasanaginica* ne može negirati bosanski jezik, bez obzira na to je li ga Fortis izjednačavao s ilirskim ili ga smatrao posebnim jezikom.

Još jedan podatak iz Fortisove knjige zaslužuje posebnu napomenu. To je podatak o tome da je *Hasanaginica* morlačka pjesma. Ovaj bi Fortisov podatak bio tačan samo ukoliko se ovo odnosi na to da je pjesma zapisana

9 Prema Fortisu je u Dubrovniku bio ilirski jezik: „Grad Dubrovnik dao je mnoge vrsne pjesnike pa i pjesnikinje ilirskoga jezika, među kojima je najslavniji Ivan Gundulić“ (Alberto Fortis, o. c., 59).

10 Navođenje stihova ovim pismima upućuje na to da je vrlo vjerovatno da je Fortisu u tome mogao pomoći arhiđakon Matej Savić iz Osora, koji je inače ranije u Rimu predavao staroslavenski jezik.

od Morlaka, iako ni to sa sigurnošću ne možemo smatrati tačnim, a nikako na njezino izvorno porijeklo. Fortis nigdje ne spominje Bošnjake, ali je iz konteksta jasno da su to oni koje Fortis smatra Turcima. S obzirom na to da se u knjizi na više mjesta govori o neprijateljstvima između Morlaka i Turaka, jasno je da pjesmu nisu ispjevali Morlaci, jer se pjesme te vrste nisu pjevale o neprijateljima. Morlaci su je mogli imati u svome „usmenom repertoaru“, ali je ona nastala u društvenom kontekstu kakav je opjevan u pjesmi. Među Morlake je mogla ući preko onih „Turaka“ koji su nakon nastanka pjesme i ratova na dalmatinskoj vojnoj granici bili pokršteni i ostali da žive na „morlačkoj“ teritoriji.

U literaturi se navodi i podatak da je Fortisu tekst *Hasanaginice* mogao dati i Julije Bajamonti, u čijoj su zaostavštini pronađena dva zapisa *Hasanaginice*. Iako cilj ovoga rada nije bavljenje različitim zapisima *Hasanaginice*, ipak bi trebalo znati da je Bajamonti više puta dolazio u Bosnu. O tome svjedoče dva sačuvana pisma. Jedno je ono koje je Bajamontiju uputio Osman-beg Filipović iz Glamoča, najvjerovatnije 1780. godine i najvjerovatnije pisano bosančicom i drugo, ono koje je Bajamonti uputio Osman-begu Filipoviću, vjerovatno između 1771. i 1780. godine, također pisano bosančicom.¹¹ Ovi podaci mogu upućivati i na mogućnost da su *Hasanaginice* iz Bajamontijeve ostavštine mogle biti zapisane i u Bosni, odnosno od Bošnjaka.

---

11 Pisma donosi Muhamed Nezirović u knjizi *Krajišnička pisma*, Preporod, Sarajevo, 2004, str. 402–405.

Melida TRAVANČIĆ

Centar za obrazovanje i kulturu Tešanj

SUMNJA U KONTINGENCIJU STVARNIH DOGAĐAJA

(Emina Žuna, *Linija života*, Tešanj: Planjax, 2016.)

Neprestano nam se u vremenu u kojem živimo nameće pitanje kakva je to proza u postmodernizmu ako imamo na umu da on u sebe uključuje sve književne postupke, sve elemente? Šta se događa sa romanom? Govoreći o romanu u našem vremenu, Marina Šur Puhlovski će pomalo pesimistično kazati da je danas prisutna degradacija romana kao književnog roda što je njegov pad u 'žanr', u trivijalnost - a to možda znači, navodi dalje autorica, da je na pomolu novo iskustvo kojem roman kao književna forma više nije dostatan, te poručuje i sugerira da će trebati pronaći nešto drugo. Međutim, sami pisci tvrde drugačije. Kad je posrijedi postmodernistički roman, oni neprestano nastoje obnoviti taj književni „žanr“, uključujući sve prethodno iz svijeta književnosti u svoje djelo, ali u želji da prevladaju stil i tematiku prethodnika. I u tom smislu Emina Žuna romanom *Linija života* napisala je originalno i po mnogo čemu drugačije djelo sa posebnim akcentom na književnost koju pišu žene. Ovo je roman kakav nedostaje bosanskohercegovačkoj književnosti, jer nam se ponekad čini da smo kao društvo zapostavili govor o ženama, ovdje mislimo o ženama umjetnicama, književnicama kao i ženama koje samo postoje u literaturi, odnosno ženskim junakinjama. Ovaj roman donosi cjelovitu sliku života ili bolje kazati mogućih života žene i svijeta u kojem ona živi, pored njene sudbine, prikazuje se i psihičko stanje žene, odnosno (ne)mirenje sa svijetom kako onim u sebi, tako i onim koji je okružuje.

Roman *Linija života* Emine Žune objavljen je 2016. godine, nagrađen je od strane Fondacije za izdavaštvo, ali nažalost o njemu se nije mnogo književnokritički promišljalo ni pisalo. Više je razloga da se govori o značaju ovog romana, prije svega u njegovom fokusu je žena, njeno suočavanje sa društvenim normama i praksama, njeno preživljavanje u savremenom svijetu i neprestana borba sa sobom, dok je, s druge strane, riječ o kombinaciji nekoliko književnih žanrova, pored realnog nailazimo na elemente fantastičnog, čudesnog, ali i ispovijednog. U fokusu romana je žena koja progovara o pogrešnim izborima, o disfunkcionalnoj (patrijarhalnoj) porodici, o ukidanju prava djevojčicama na školovanje. Kroz roman je oslikano i društvo (kroz različite vremenske periode) i odnos društva prema ženi, prikazuju se svi njegovi slojevi, te se veoma često iskazuje i kritički stav o onome što se događa i kako se ti događaji reflektiraju na ženu. Ovo je roman o ženi u različitim generacijama, njenim izazovima, strahovima, ljubavi, ali najviše o borbi za život o kojem se maštalo, otuda unutrašnji nagon kod glavne junakinje da se suoči, najprije sa sobom i problemima u sebi i da se odluči na/za promjene.

U ovom romanu žena je nosilac radnje, nosilac društvenih, kulturnih, socijalnih i svih drugih vrijednosti, riječ je o ženi odlučnoj da se suoči, prije svega, sa sobom, onda i sa društvom koje je okružuje. Ovo je roman o preispitivanju ženske rodne uloge u savremenom društvu, roman o drugačijem percipiranju stvarnosti (i svijeta), drugačijem razmišljanju i roman koji uključujući više ženskih glasova, ovo je roman kojim se želi dati šansa ženi da kroz priču/e postane ono što je oduvijek željela. Zlatka, glavna junakinja, pričom daje šansu kako sebi, tako i drugim ženama, jer ona kreirajući svoj život, kreira i druge moguće živote. *Linija života* je priča o Zlatki, odnosno o više Zlatki, i stvarnim i imaginarnim. Ovdje se radi o nekoliko mogućih priča, mogućih života jedne žene. Prva Zlatka jeste žena koja „odlučuje“ da promijeni sebe, stanje u kojem se nalazi, krajnje nezadovoljna (nesretna) svojim životom. Mala, neznata promjena (posjeta sestri i rodnom gradu) rezultirat će tragedijom, gubitkom djeteta. Druga Zlatka je klonirana, ona nema dom, nego je u komuni u kojoj je „odraslo mnogo djece, a činili su ih reklonovi umrlih ljudi za koje je konzilij odlučio da vrijede da se genetski nastave“ (ŽUNA: 30). Treća Zlatka nalazi se u ratu 90-ih godina i more je strašni snovi koji se mnogo ne razlikuju od života. Četvrta Zlatka je beba koja umire neposredno nakon rođenja na putu prema moru. Peta Zlatka je profesorica francuskog jezika i socijologije koja ima kćerku Lu, koja nam, ispostavit će se na kraju, i priča sve priče.

Više likova koji se grade tokom romana oblikuje širok dijapazon glasova od žene koja je glasna i želi promjene, žene koju ratna stvarnost psihički uništava (odraz svakodnevice su snovi koji postaju noćne more), žene iz budućnosti (ne savremena nego vanvremenska) do žene pomirene sa sudbinom čiji se šutljivi glas uklapa u naraciju i podriiva vremenski slijed. Dvije su „stvarne“ Zlatke

u ovom romanu, Zlatka od koje priča i počinje, koja ima četvero djece i koja vlastita nezadovoljstva nastoji promijeniti i Zlatka, savremena (moderna) žena, profesorica francuskog jezika, čija kćerka Lu gradi priču. Precizno je ocrtan karakter i jedne i druge Zlatke, objašnjava se njihovo unutrašnje stanje, njihove želje, nagoni, postupci, te na prihvatljiv i jasan način autorica želi, u čemu i uspijeva, približiti čitatelju sudbinu, sreću ili nesreću, udes i prazninu ili radost i punoću življenja. Radnja se razrješava onog trena kada školarci Adem i Lu izvode pozorišnu predstavu (a u pozorištu je jedino moguće sve kazati i prikazati) o Zlatkinom životu/ima i postavljaju pitanje *Šta bi bilo kad bi bilo*, kako je i naslovljeno to poglavlje romana. To je zapravo dječija predstava o stvarnom životu. I zahvaljujući toj predstavi (kasnije i fotografiji) Zlatka uočava sličnosti sebe i Adnanove (supruguve) nane Zlatke, dvije „stvarne“ Zlatke u ovom romanu.

Prije desetak godina, žena na slici bila je preslikana Zlatka. Ili je Zlatka bila preslikana žena na slici. To je bilo sasvim nemoguće, bunilo se sve racionalno u Zlatkinoj glavi, sasvim nemoguće... osim što je bilo istina. Dok je tako zurila u ženu na slici, činilo joj se kao da samu sebe gleda u nekom drugom životu. (...)

Vremenom je sve više uviđala da ona i Adnanova nana nisu bile samo fizički identične. Imale su i identične osobine. Čak joj je jednom Adnan rekao da se nana često zezala i govorila da će živjeti dva puta jer je imala dvije linije života na desnom dlanu, pa je moguće da je Zlatka njena reinkarnacija. (...) Naime, i sama je imala ožiljak na desnom dlanu nakon što je kao mala položila ruke na upaljenu grijalicu čime je zaradila opekline na oba dlana. Vremenom su rane zarasle, ali je ostao podsjetnik koji je ličio baš na dodatnu liniju života na desnom dlanu... (ŽUNA: 104, 114, 115.)

Iako nam se čini da jedna priča sa drugom nema veze, čak su smještene i u različite vremenske kontekste, tako da radnja romana obuhvata veliki period od sadašnjosti, preko četrdesetih do devedesetih godina, dok je jedna priča smještena u budućnost i događa se 2156. Iz savremenog društva, onog u kojem živimo, sa sociološkog aspekta odvojenog razdoblja koje karakterišu neke specifičnosti koje nisu bile svojstvene ranijim periodima, radnja se vraća u prošlost i prikazuju se vjerodostojne priče, vrijeme i način života. Tako da Žuna pripovjedačkim darom i snagom priče vodi iz *života u priču o životu*. *Linija života* je romaneskna struktura, satkana od slika koje se urezuju u svijest ostavljajući neizbrisiv trag. Priče dvije Zlatke zapravo su svojevrsni spoj tradicionalnog i modernog, ali i pokazatelj kako se život može kontrolirati i urediti po sopstvenim pravilima. Pokretač promjena za prvu Zlatku je smrt djeteta. Nakon suočavanja sa gubitkom djeteta (kasnije i supruga) ona postaje odlučnija i istrajnija u pronalasku „recepta“ za sreću, u čemu čini se i uspijeva, na koncu, živi život kako je oduvijek željela. Ovdje je u prvom planu snaga, mogućnost da se podnese nepodnošljivo i da se preživi.

Kakva je priča posrijedi jasno je na posljednjim stranicama romana, a to je dio u kojem se objašnjava postupak pričanja priče, odnosno ono što radi programerka Lu, Zlatkina kćerka, koja oblikuje igricu *Kreacion* (tako je naslovljeno i posljednje poglavlje) prema majčinom životu i njegovim mogućim varijantama.

(...) najvećim dijelom morala se osloniti na sopstvenu imaginaciju i intuiciju, pa je prije otpočinjanja posla uspjela napisati i dva duža fiktionalna zapisa života obje žene koji su trebali nalikovati njihovim stvarnim životima jer su bili zasnovani na dokumentu. Nastojala je ući u glavu i jednoj i drugoj i pokušati osmotriti stvari iz njihovih perspektiva, u što većoj mjeri postati one. Činilo joj se da će to najlakše postići pisanjem te je napisala i nekoliko kraćih priča o mogućnostima drugih Zlatki koje su proizašle iz dvije glavne Zlatke. (ŽUNA: 123.)

Kroz roman se ogleda autoričina sklonost ka igri mašte i zadovoljstvu u pripovijedanju, na taj način poništava se linija između stvarnosti i fikcije. Mistifikacija i fiktionalna projekcija pripovijedanja u romanu *Linija života* se duboko prepliću i(li) neprestano smjenjuju. U ovom slučaju mistifikacija upućuje na nešto izvan nje, upućuje na priču, na pripovijedanje o praznini i punoći življenja (u zavisnosti ko govori) i tako se kroz priču oblikuje, povezuje, mijenja, nadopunjuje jedan život drugim što je poveznica, ono što spaja sve priče i čini roman cjelinom. Svijet je, dakle, izgubio svoj metafizički oslonac, pa je, sljedstveno tome, i tradicionalno shvaćeni roman, koji se oslanjao na takav svijet, izgubio razlog svoga postojanja. Međutim, priča o/u priči zapravo predstavljaju vješt način da se tekst *Linije života* poveže u cjelinu, da se kroz izraz svijesti o nemogućnosti romana kakav je bio prije postmodernizma, ipak izgradi tekst knjige koji je, u bitnome, vrlo čvrsta romaneskna struktura. Nema u ovom romanu diskontinuiteta, niti nedosljednosti: oni su samo prividni, i tiču se postupka kojim je autorica „prevladala“ problem romanesknog žanra u postmodernu doba koje je postavilo pitanje nad smislom strukture romana kakva je prethodno egzistirala. *Linija života* je roman koji je samjerio vlastitu žanrovsku strukturu sa duhom epohe u kojoj nastaje, odnosno sa rascjepkanim i rasredištenim svijetom.

Značajno što je u ovom romanu to ostvareno na način koji nije eksperimentatorski u pukom tehničkom smislu nego je realizirano kao odgovor na potragu za formom u kojoj će se izraziti vlastiti romaneskni svijet. Tako se, u konačnici, primjerom *Linije života* otklanja i ona na početku navedena bojazan Marine Šur Puhlovski da je danas na sceni degradacija romana kao književnog roda što je njegov pad u žanr, u trivijalnost. Ovaj roman pokazuje da nije tako.

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Bosanski jezik* izlazi od 1997. godine a izdaje ga Odsjek za bosanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis je indeksiran u EBSCO bazama podataka. U časopisu se objavljuju radovi iz bosnistike, slavistike, opće i kontrastivne lingvistike te iz drugih srodnih oblasti. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje je časopis uključen. Časopis je besplatan.

Radove treba slati e-mailom na: **bosanski.jezik@yahoo.com**. Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa ustanove i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, sažetak i ključne riječi na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoe treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Sve primjere u radu treba pisati kurzivom.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom. Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redosljed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo
- O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York
- Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.
- Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

GUIDELINES FOR AUTHORS

Bosanski jezik has been published since 1997. by Bosnian Language and Literature Department of Philosophy Faculty, Tuzla University. It publishes papers in Bosnian studies, general linguistics, contrastive linguistics and other related areas. Papers can have up to 30.000 characters without spaces. Only the papers with two positive reviews which have not been published elsewhere will be accepted. The papers are categorized. The journal cannot afford to pay the fees to the authors. Therefore, by sending the paper to this journal, the authors waive their right to any compensation, and at the same time they give their consent to publish the abstract or the whole paper on the web-site of the journal and in databases in which the journal is registered. The journal is distributed for free.

E-mail the paper to: **bosanski.jezik@yahoo.com**. Submit the manuscript in standard A4 format (Times New Roman 12, spacing 1,5). Use footnotes rather than endnotes. The manuscript is to be organized as follows:

- 0. page 0:** title, subtitle name(s) of the author(s), affiliation, address of the institution, author's e-mail address, and for authors without affiliation only the home address and the e-mail;
- 1. page 1:** title, subtitle, abstract and key words in the language in which the paper is written;
- 2. page 2 and on:** body of the text.

If the text is written in the Bosnian language, add the title, the abstract and key words in English at the end. If the text is written in English, add the title, the abstract and key words in Bosnian at the end.

References begin on this page.

Any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the text should be added at the end.

If you use numbering in the text, avoid using more than three levels. All sections in the text should be numbered with Arabic numerals (1. / 1.1. / 1.1.1.); use different font types for section titles at the different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Number in bold but title in bold italic (Times New Roman)

1.1.2. Number in roman but title in italic (Times New Roman)

Section titles should be preceded by two blank lines and followed by one blank line.

Use italics for all cited linguistic forms and examples in the text.

Write the citation in parentheses consisting of the author's surname, the year of publication, and, where relevant, the page number after a colon and a space, for example, (Matthews 1982: 23). If the page number is irrelevant, write only the author's surname and the year of publication (Matthews 1982).

Write short quotations between quotation marks; longer quotes form a separate paragraph – separated from the preceding text with a blank space. They are indented, without quotation marks, written in italics, font size 10.

When giving the examples which normally do not fit in the sentence, mark them with Arabic numerals in brackets and separate them from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase letters to group sets of related items, for example (1), (1a), (1b), (1c) etc.

At the end of the manuscript, beginning on a separate page, write the heading **References**, and provide a full bibliography below.

Arrange the entries alphabetically by surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. Entries should not be separated by blank lines. List multiple works by the same author in ascending chronological order (oldest first, newest last). Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year, for example 2010a, 2010b, 2010c etc.

If more than one article is cited from one book, list the book as a separate entry under the editor's name, with crossreferences to the book in the entries for each article.

Write full names of the authors in the entries.

Each entry should contain the following elements, in the order and punctuation given:

- surname of the first author, name, names and surnames of other authors (separated by a comma from other names and surnames);
- year of publication in parentheses, followed by a comma;
- title and subtitle of the manuscript, separated by a colon;
- for articles in journals, write the name of the journal, year and number, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;
- for articles in books, write the surname and the name of the editor, followed by a comma and the abbreviation ed., and then the title of the book, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;
- for books and monographs, where necessary, write the series, the volume and the issue number (where necessary), the publisher and the place of publishing;
- if a publication has two or more publishers, separate their names by a semi-colon;
- write book titles and journal names in italics;
- use quotation marks for titles of articles from journals or conference proceedings.

Examples:

- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo
- O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York
- Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.
- Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

UDK
Dr. sc. Senad Čeliković

Štampa / Printed by
OFF-SET TUZLA

Štampanje završeno decembra 2021.

Svi primjerci su besplatni.

Ovaj broj štampan je uz finansijsku pomoć Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku.

ISSN 1512-5696

